

**ПОЛТАВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ОБЛІКУ ТА ФІНАНСІВ
КАФЕДРА ГУМАНІТАРНИХ І СОЦІАЛЬНИХ ДИСЦИПЛІН**

Освітньо-професійна програма «Політологія»
Спеціальність 052 Політологія
Ступінь вищої освіти Магістр

Пояснювальна записка

до кваліфікаційної роботи
на здобуття ступеня вищої освіти Магістр

на тему: «ДЕМОКРАТІЯ ЯК СУЧАСНИЙ ІНСТИТУТ НАРОДОВЛАДДЯ»

Виконав: здобувач вищої освіти
за освітньо-професійною програмою
Політологія
спеціальності 052 Політологія
ступеня вищої освіти Магістр
групи 1 Кір'ян О. В.
Керівник: Некряч А. І.
Рецензент: Мікійчук В. П.

Полтава – 2022

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ	7
ХАРАКТЕРИСТИКИ ДЕМОКРАТІЇ	
1.1. Категоріальний апарат проблем демократії	7
1.2. Методологія дослідження проблем демократії	10
РОЗДІЛ 2. ДЕМОКРАТІЯ ЯК ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА	19
2.1. Історія становлення інституту демократії	19
2.2. Моделі і концепції демократії	24
2.3. Демократія: сучасна практика	32
РОЗДІЛ 3. ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ДЕМОКРАТІЇ ЯК	45
ІНСТИТУТУ	
3.1. Напрями вдосконалення інституту демократії	45
3.2. Консолідована демократія як стратегічна мета	55
ВИСНОВКИ	65

ВСТУП

Актуальність теми. Демократія в сучасному світі є найбільш популярним явищем і водночас таким, яке піддається найбільшій критиці. Демократія як інститут пройшла тривалу історію свого становлення, починаючи зі Стародавньої Греції та Риму. Демократія з точки зору сучасного розуміння почала формуватися в епоху Просвітництва, коли були розроблені перші концепції та теорії демократії, а також з'явилися перші демократичні інститути. Практика реалізації засад демократії пов'язана з діяльністю системи парламентаризму у Великобританії та розподілу законодавчої та виконавчої гілок влади в США.

Процес становлення демократії пов'язаний з розвитком її прямої та представницької моделей. І власне вдосконалення самого інституту демократії узгоджується з удосконаленням цих моделей. В сучасному світі досить актуально постали проблеми вдосконалення принципів функціонування демократії. Недоцільно ставити питання про переважання певної моделі. Потрібне гармонійне та збалансоване поєднання переваг кожної з них. Але останнім часом з'явилася загроза відчуження громадськості від політики. В цій ситуації варто розглянути питання про певну активізацію форм прямої демократії, щоб надати громадянам можливість впливати на владу. Особливо це завдання актуалізується у міжвиборчий період, коли обрані та призначені посадові особи влади залишаються безконтрольними.

Представлена робота присвячена аналізу сучасної практики демократії, її основних сучасних форм. У країнах стабільної демократії існують різноманітні форми прямої моделі. Вони дають змогу посилити аспекти реального народовладдя і підвищують рівень легітимності влади. Виявлені механізми вдосконалення демократії у розвинутих країнах та країнах перехідного типу сприяють визначенню механізмів удосконалення засад демократії і в нашій країні. Оскільки навіть в умовах збройної агресії це завдання зберігає свою значущість. Саме це і зумовлює актуальність роботи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконано на кафедрі гуманітарних і соціальних дисциплін. В рамках виконання науково-дослідної теми «Аналітичне забезпечення діяльності ЗМІ».

Метою роботи є аналіз різних моделей та форм демократії в історичному та сучасному контекстах для виявлення оптимальних механізмів побудови стабільної демократії в Україні.

Поставлена мета досягається шляхом реалізації таких **завдань**:

- зробити історичний аналіз становлення інституту демократії, починаючи від найдавніших часів;
- визначити властивості історичних форм демократії, які зберегли свою актуальність в наші дні;
- зробити дослідження основних концепцій демократії, розроблених мислителями епохи Просвітництва та сучасними ученими-політологами;
- проаналізувати сучасні форми демократії з виявленням їхніх позитивних і проблемних властивостей;
- визначити основні напрями вдосконалення інституту демократії;
- зробити аналіз концепції консолідованої демократії як найбільш придатної моделі багатоскладових суспільств;
- з'ясувати оптимальні механізми стабілізації демократичних інститутів та побудови консолідованої демократії в Україні.

Об'єкт дослідження – природа та сутнісні характеристики демократії як інституту сучасної політики.

Предмет дослідження – моделі демократії в сучасних умовах та механізми демократизації політичних систем країн перехідного типу.

Методи дослідження були використані з урахуванням визначеної мети і завдань, обраних предмету та об'єкту дослідження. Зокрема, загальнонаукові (аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, індукція, дедукція). Вони дали змогу виявити особливості функціонування демократії як політичного інституту.

Застосування системного та структурно-функціонального методів сприяють розкриттю структурної будови демократії, виявленню її основних елементів та їхніх функцій, принципи взаємодії демократії як системи з навколишнім середовищем.

Група порівняльних методів дає змогу здійснити зіставлення демократії з іншими політичними системами, різноманітними формами та моделями демократії.

На основі історичного методу проаналізовано історичний процес та динаміку становлення демократії.

Огляд використаних джерел. Демократія як явище практичного життя досліджувалося багатьма вітчизняними та закордонними вченими. Класичні теорії демократії розроблені у працях класиків світової політичної науки Х. Арндт, З. Бжезінського, Р. Даля, С. Ліпсета, С. Хантінгтона, Й. Шумпетера. Вони розкрили головні принципи функціонування цього інституту.

Аналіз різних форм та моделей сучасної демократії представлений у працях В. Ковальчука, А. Колодій, В. Ладані, А. Ткачука, В. Шаповала.

Основні напрями вдосконалення демократії і побудови стабільної демократії в сучасній Україні запропоновані у двох колективних монографіях, виданих колективом науковців Інституту політичних і етнонаціональних досліджень, посібнику «Основи демократії» за редакцією А. Колодій.

Наукова новизна отриманих результатів. Представлена робота є комплексним дослідженням стосовно демократії як важливого політичного інституту сучасності. Зроблений аналіз її сучасних форм у контексті історії їх історичного становлення. Ґрунтовний порівняльний аналіз різних аспектів представницької та прямої демократії дає змогу визначити їх переваги і недоліки. Але в сучасних умовах доцільним для застосування є збалансоване поєднання їх провідних інститутів. Використання сучасних інформаційно-комунікативних технологій дає змогу застосувати значну кількість форм прямої демократії в режимі он-лайн. При цьому залишаються працювати головні інститути представницької демократії Просто за допомогою ІКТ

забезпечується ефективний контроль за діяльністю влади, широке залучення громадськості до політичних процесів.

У контексті закріплення засад стабільної демократії в сучасній Україні досить придатною для практичного застосування модель консолідованої демократії. Оскільки вона пройшла значну апробацію в країнах перехідного типу з багатоскладовим суспільством.

Практична значущість дослідження полягає у визначенні таких пропозицій щодо застосування у сучасній Україні: застосування форм прямої демократії у політичній практиці на основі використання інформаційно-комунікативних технологій для забезпечення контролю за діяльністю влади і надання можливості громадянам брати участь у політичному житті; реалізація практичних засад концепції консолідованої демократії у сучасній Україні як найбільш адекватної для наших реалій моделі; використання категорії «консолідована демократія» для аналізу процесів демократизації у країнах перехідного типу.

Апробація результатів дослідження.

Некряч А. І., Кир`ян О. В. Довіра до місцевої влади – важливе підґрунтя розбудови спроможних територіальних громад. Всеукраїнська науково-практична конференція «Державна політика щодо місцевого самоврядування: стан, проблеми і перспективи». Херсонський національний технічний університет, місто Херсон, 7 грудня 2021 року, С.15-21.

Структура та обсяг кваліфікаційної роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, які поділені на сім підрозділів, та загальних висновків до роботи, а також списку використаних джерел, який розміщений на 5 сторінках (налічує 60 найменувань). Загальний обсяг роботи 73 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ХАРАКТЕРИСТИКИ ДЕМОКРАТІЇ

1.1. Категоріальний апарат проблем демократії

У сучасному світі демократія є поширеним, популярним і водночас досить суперечливим явищем. Її вважають головною фундаментальною цінністю суспільного життя і піддають найбільшій критиці. При характеристиці демократії існують певні складності, оскільки в неї вкладається різний зміст. Це пояснюється тривалими процесами практичного становлення і теоретичного дослідження цього інституту. Характеристику її категоріального апарату доцільно розпочати з таких визначень, які стали класичними. Афінівський державний діяч Перикл характеризував демократію як такий політичний лад, де «основою є не меншість громадян, а їх більшість» [32, с. 4]. Президент США Авраам Лінкольн позначив демократію як влада народу, що обирається народом, а також здійснюється для народу» [56].

Оскільки демократія є досить складним явищем, її комплексна і всеохоплююча характеристика можлива при з'ясуванні її різних тлумачень. Загальна сутність демократії зумовлюється етимологічним походженням цього слова – «народовладдя». Похідними від етимології є більш конкретні тлумачення. Найбільш розповсюдженим і загально визнаним є розуміння демократії як форми організації державної влади, що ґрунтується на визнанні народу найвищим джерелом влади, його праві брати участь у вирішенні державних і громадських прав безпосередньо та через обраних представників [39, с. 194].

При цьому варто наголосити, що реалізація демократичних цінностей, принципів та ідеалів найбільш ефективно забезпечується за допомогою держави. Політична практика стверджує, що демократія поза державою існувати не може. У цьому контексті демократія розглядається як спосіб не

лише формування та здійснення влади, а також організації життя суспільства в цілому.

Сучасна демократія характеризується такими *властивостями*.

1. Визнання народу найвищим джерелом влади в державі. Його суверенітет юридично закріплюється в його реальному праві безпосередньо вирішувати питання свого життя на референдумах, а також вільно обирати своїх представників в органи влади.

2. Наявність невід'ємних прав і свобод громадян. Це означає свободу вибору громадян щодо визначення форм і напрямів своєї життєдіяльності. Демократія є дійсною, коли держава гарантує такі можливості. В демократичних державах забороняється приймати нормативні акти, які порушують права і свободи. Водночас громадяни виконують необхідні обов'язки і несуть відповідальність за свободу вибору. Право на повагу до себе поєднується з повагою до інших людей.

3. Всі громадяни є рівними перед законом у здійсненні своїх прав і свобод. Вони мають однакові стартові можливості для реалізації своїх потреб та інтересів. Особливо важливою є рівність у політичній сфері, насамперед щодо участі у вирішенні державних і громадських справ, участі у виборах (одна людина – один виборчий голос), формування громадських організацій для висловлення волі громадян, вільного отримання інформації, права бути обраним в органи влади.

4. Реалізація принципів народного представництва через періодичну змінність і виборність державних органів. Вони обираються не довічно, а на встановлений законом час. Органи влади повинні нести відповідальність і періодично звітуватись перед виборцями. Робота владних інститутів має бути максимально прозорою.

5. Державні органи здійснюють свої повноваження на основі розподілу влади. Він є засобом підвищення ефективності їхньої діяльності і запобігання концентрації влади в одних руках. У системі державної влади важливе місце належить судовій, оскільки вона виступає головним гарантом дотримання

прав і свобод громадян, законності, виконання іншими владними органами своїх функцій у межах, встановлених конституцією.

6. Демократія передбачає відкрити конкуренцію різних політичних сил у боротьбі за владу. Це можливо за наявності політичного плюралізму в країні та існування повноцінної опозиції, яка може впливати на державну політику.

7. Права і свободи громадян гарантуються законодавством, судовим захистом. Вони є незмінною фундаментальною цінністю демократії. Жоден нормативний акт, державний орган чи посадова особа не можуть їх порушувати і навіть обмежувати. Інакше цілком демократичним способом права і свободи (а слідом за ними і демократія) можуть бути ліквідовані [35, С.23-26].

Функціонування демократії проявляється через її структуру. Основу її будови складають політичні інститути. Це поняття використовується для «означення сталих, загальновизнаних форм суспільної практики, що забезпечують соціальну і політичну стабільність. Це і норми, і владні структури, і громадські організації». «Інститути демократії є формальними (офіційно схваленими, узаконеними, зареєстрованими) та неформальними, (які функціонують на основі моральних, соціальних норм і звичаїв)». «Партія президентство, вибори, референдум, кредитна спілка – це приклади демократичних інститутів» [35, С. 29]. Практика підтверджує, в суспільствах, де соціальне життя відбувається в чітких інституційних межах, де люди звикли дотримуватись загальновизнаних процедур і порядків, демократичні інститути досить легко приживаються і стають дієвими.

«Сукупність дій, соціальних акторів, спрямованих на здобуття чи втримання влади та на втілення курсу демократичної політики, становить демократичний процес. Йдеться про виявлення і задоволення потреб та інтересів, урегулювання конфліктів, подолання криз, реформування певних суспільних відносин, здійснення державної політики за участю і під контролем народу» [35, С. 30]. Також важливу роль у демократичній практиці відіграють демократичні цінності. Вони формують керівні принципи політичних дій,

політичні норми та ідеали, забезпечуючи єдність і взаємодію політичних інститутів, а також цілісність усієї політичної системи. Цінності сприяють розв'язанню суспільних справ через посередництво, залучення до суспільного життя, обізнаність і поінформованість щодо суспільних справ і проблем. Важливо, коли громадяни розуміють механізми політичних процесів. Адже демократія стверджується й набирає справжньої сили, коли люди знають, за що поцінують демократію, чого хочуть досягти і що захищають [35, С. 31, 38-39].

1.2. Методологія дослідження проблем демократії

Аналіз демократії як теоретичної категорії і типу політичної практики здійснюється на основі використання певних методів. У свою чергу їх застосування спирається на певні принципи. «Кожен метод дозволяє повідомляти інформацію, але жоден із них не може допомогти досягти вичерпного, повноцінного розуміння. І лише наукове дослідження дозволяє здійснити все це і навіть більше. Під науковим дослідженням ми розуміємо запит, який керується науковими методами. Причина такої дієвості в тому, що воно не тільки дозволяє пізнавати реальність і оцінювати способи, якими ми здобули це знання, воно також дає нам можливість удосконалити наші методи запити. Наукове дослідження – це спосіб пізнання, що постійно розвивається і самокоригується [30, с. 22].

Звичайно, існує певна аналогія щодо застосування дослідницьких методів у політології з відповідними аналогами у науках природничо-математичного циклу. Але при цьому слід врахувати, що чітких, (зокрема, у цифровому вимірі) критеріїв для характеристики певних об'єктів у політології немає. Також немає змоги здійснювати експерименти для практичного підтвердження сформульованих гіпотез. Натомість вчені мають можливість використовувати як критерії аналізу практичні приклади різних історичних

періодів різних країн. Тому при цьому дуже важливо дотримуватися фундаментальних принципів наукового аналізу у політичній науці. Найбільш важливим з них є «перевірка теорій і гіпотез шляхом застосування певних правил аналізу до даних, отриманих в результаті спостережень і інтерпретації цих спостережень в суворо визначених умовах» [30, с. 24]. Особливо це стосується складних і багатоаспектних категорій.

Науковий аналіз функціонування таких категорій має здійснюватися на основі чітких принципів і процедур. Основними принципами є експліцитність, системність та контрольованість. «Експліцитність наукового дослідження полягає в тому, що всі правила для опису та вивчення реальності сформульовані у явному вигляді. Системність полягає в тому, що кожен зафіксований факт пов'язаний з причинним зв'язком або спостерігається разом з іншими фактами. Контрольованість виявляється у тому, що аналізовані явища наскільки можна розглядаються з усією суворістю, допустимою у цій ситуації. Узагальнення робляться лише після найдосконалішої та ретельної оцінки під девізом обережності, що у ширшому значенні означає постійну увагу до деталей» [30, с. 24]. Що стосується процедур проведення наукового аналізу, то вони представляють собою таку сукупність «самостійних, але в той же час тісно пов'язаних один з одним етапів: формулювання теорії, операціоналізація теорії, вибір адекватних методів дослідження, спостереження за поведінкою, аналіз даних та інтерпретація результатів [30, с. 24].

Тепер докладніше по кожному з них. На етапі формування теорії необхідно правильно обрати об'єкти дослідження. Вони мають бути порівнюваними і однопорядковими. Необхідно визначити характеристики об'єктів, які дозволять виявити їхні найбільш сутнісні властивості. Важливим спрямовуючим механізмом цього процесу є операціоналізація. Це – «перетворення, або переформулювання, наших відносно абстрактних теоретичних понять в конкретні терміни, які дозволять нам дійсно виміряти те, що ми хочемо. Операціоналізація передбачає перехід від концептуального

рівня (обмірковування проблеми) до операціонального (розробка шляхів її вирішення). Людина при цьому вчиться думати в практичних термінах» [30, с. 28]. У сформульованому об'єкті потрібно відзначити його найбільш сутнісні властивості і привести їх до «єдиного знаменника». Ці властивості мають бути відображеними максимально точно, тобто наближеними до реальної ситуації.

Під визначену проблематику необхідно обрати методи дослідження, які би дозволили максимально адекватно пояснити її змістовну сутність, а головне – могли бути реалізовані на практиці. На етапі спостереження за явищем потрібно проаналізувати декілька (а інколи, і декілька десятків) показників (краще у цифровому вимірі), які підтверджують практичні приклади досліджуваних характеристик об'єкта. На основі виявлених у процесі дослідження даних з'ясовується відповідність обраної вибірки всьому масиву інформації про об'єкт, а також адекватність обраних методів. І, нарешті, на останньому етапі «ми повинні скласти з окремих фрагментів єдину картину. По суті, на цей момент ми звели деякий аспект політичної поведінки до безлічі цифр, які можуть відображати, а можуть і не відображати статистичні співвідношення. Ми повинні зрозуміти, який внесок будь-яких таких співвідношень, а також інших фактів, які ми з'ясували по ходу справи, в рішення нашої проблеми дослідження» [30, с. 37]. Також необхідно здійснити ретельний аналіз щодо можливого припущення помилки, чи дійсно були дотримані всі процедури, пов'язані з використанням обраних методів.

Отже, сутність науково-аналітичного дослідження полягає у перевірці теорій та гіпотез шляхом застосування встановлених правил аналізу до показників, отриманих у результаті спостережень та тлумачення цих спостережень у чітко визначених умовах. Дотримання таких правил і принципів дасть змогу відобразити більш-менш реалістичну картину функціонування досліджуваного об'єкта.

Як уже зазначалося, у процесі дослідження важливо визначити адекватні методи, які би дали змогу виявити найбільш специфічні властивості досліджуваних об'єктів. Аналіз демократії як складного, комплексного і

багатоаспектного явища потребує зваженого підходу щодо визначення методів, які відповідатимуть зазначеним вимогам. Вибраний метод пізнання демократії передбачає обрання певної стратегії дослідження, що дає можливість встановити об'єктивні закономірності функціонування демократії як інституту, розвитку її сучасних форм. Для цього можуть використовуватися методи суміжних чи близьких до політології галузей знань.

Для характеристики демократії саме з цієї точки зору застосовують такі групи методів: порівняльно-історичні, емпіричні та системні. До групи порівняльно-історичних належать такі: методи історичного опису, конкретного аналізу, порівняльний, періодизації, хронологічний, прогностичний. Їхня важливість полягає в тому, що вони дають змогу розглядати політичні явища як у контексті історичної обстановки, динаміки різних етапах розвитку, зрештою усю сукупність причинно-наслідкових, дозволяють охопити феномен демократії в її цілісності. Загальною ознакою важливості цієї групи методів є те, що вони виявляють історичне середовище, в якому існував певний демократичний інститут.

Емпіричні методи дослідження демократії сприяють вирішенню практичних потреб у виявленні об'єктивної інформації щодо практичних демократичних процесів. Зокрема, це стосується політичної участі громадян, різних аспектів політичної культури, політичної свідомості, діяльності груп інтересів, груп тиску, процесуальних механізмів здійснення влади, вивчення громадської думки тощо.

Системні методи забезпечують розгляд демократії як цілісний комплекс її смислоутворюючих складових, виявлення на загальному тлі тих із них, які найбільш яскраво і чітко визначають сутність демократичних процесів саме на даному історичному етапі, їхню взаємозалежність.

Ще одним із важливих методів, який надає змогу виявити глибинні підвалини розвитку демократії є структурно-функціональний метод. Його сутність полягає у дослідженні багатоскладового об'єкта, (яким є демократія), у контексті його структурної будови, розташування у ній складових елементів,

аналізі виконуваних ними функцій. Окремо слід відзначити, що між функціями і місцем частин у структурі існує пряма і взаємозумовлююча залежність. Чим складніше і відповідальніше здійснювані функції, тим вище місце у структурі. Тобто, вона складається із сукупності елементів різних рівнів, функцій, які вони виконують, та статус елементів, зумовлений функціями

Такий підхід проектується на характеристику суспільної структури. Але суспільство є, дійсно складним утворенням, щоб застосувати його виключно з формальної точки зору. Його аналіз у контексті структурно-функціонального методу здійснив американський соціолог Толкотт Парсонс у своїх працях «Системи сучасних суспільств» та «Структура соціальної дії». Вчений «намагався виділити «структурні» складові певної соціальної системи і на цій основі проаналізувати процеси, спрямовані на підтримку соціальних структур. Роль таких складових, на його думку, виконують нормативні моделі поведінки громадян (впорядковані моделі дій), а функції пояснюють їхні дії у системі» [25, с. 663-664]. До речі, Парсонс наголосив, що функції виконують окремі підсистеми суспільства. Так, політична забезпечує реалізацію цілей суспільного розвитку. Отже, структурно-функціональний метод дає змогу глибше розкрити сутність демократії на тлі її реалізації у конкретному суспільному середовищі. Також цей метод став передумовою для розробки засад системного аналізу політики.

Досить важливими методами дослідження демократії є порівняльні. Він дає змогу виявити загальні закономірності та специфічні властивості існуючих моделей демократії в різних країнах, з урахуванням особливостей їхнього розвитку. «Порівняння представляє собою методологічне ядро наукового дослідження політики. Компаративний аналіз допомагає нам напрацювати пояснення і перевірити адекватність теорій, що розкривають механізми політичних процесів і здійснення політичних змін» [1, с. 70]. Використання порівняльних методів має спиратися на певні принципи: порівнюються узагальнені абстрактні об'єкти, які включають сукупність конкретних

прикладів; для порівняння необхідно підбирати чіткі критерії, які мають відповідати особливостям порівнюваних об'єктів; критерії мають бути придатними для порівняння об'єктів; чітке формулювання гіпотез, які необхідно буде ствердити або спростувати; показники, які лежать в основі гіпотез мають бути придатними для практичної перевірки; порівняльні дослідження ніколи не можна переривати, навіть якщо вони не підтвердили гіпотез. Вони можуть служити основою для подальшого дослідження проблеми, але вже в іншому напрямі.

Також група порівняльних методів може бути застосована як певна підстава щодо оцінки демократичних реформ. Досвід інших країн сприяє кращому розумінню сутності внутрішньої політики, а тому точніше з'ясувати потенційні переваги та недоліки таких реформ у своїй країні. «Порівняльний аналіз є, таким чином, важливим складником політологічного дослідження, тому що дозволяє робити узагальнення поверх вузьких часом рамок окремої культури, а також здійснювати перевірку деяких системних властивостей» [30, с.332]. Варто відзначити ці стандарти: по-перше, порівнювані об'єкти, дійсно, можуть порівнюватися; по-друге, кожен порівнюваний показник має бути адекватним своєму аналогу в іншій країні; по-третє, у процесі порівняльного дослідження треба максимально зняти зовнішній вплив соціокультурного оточення; по-четверте, об'єкти мають представляти особливості різних країн. Для адекватного порівняння «нам необхідно відшукати певну еквівалентну міру, яка всіх досліджуваних країн. Іншими словами, порівняльне дослідження в різних культурах має вимірювати одне і те саме поняття. Цього можна досягти двома способами: використання однакових показників або показників, які є специфічними для кожної країни» [30, с.338].

Достатньо складно в сучасних умовах визначити уніфіковані показники, які би відображали сутність демократії в різних країнах. Одні дослідники орієнтуються на суто політичні інститути, а інші – на певні соціальні стандарти. З цього приводу розроблено цілий набір індексів, за допомогою

яких здійснюється вимірювання демократії. Спочатку це було зроблено на теоретичному рівні, а потім застосовувалося на практиці.

Перше спроби визначити рівень розвинутості демократії на основі певних критеріїв зробив американський політолог Сеймур Мартін Ліпсет. «Демократію він визначав як державний лад, що забезпечує конституційну зміну влади, а також механізм, що надає населенню можливість за допомогою виборів ключових керівників впливати на прийняття рішення» [31]. Вчений зробив порівняльний аналіз близько 50 європейських і латиноамериканських країн і визначив серед них групи стабільних демократій і диктатур та нестабільних демократій і диктатур. Порівняння передбачало визначення набору кількісних індикаторів економічного розвитку: добробут (дохід на душу населення, кількість осіб па одного лікаря, на один автомобіль, число телефонів на 1000 чоловік, тираж газет па 1000 чоловік); індустріалізація (відсоток чоловіків, зайнятих в сільському господарстві, споживання енергії на душу населення); освіту (відсоток грамотного населення і зарахованого в молодшу, середню і вищу школу); урбанізація (відсоток міст з чисельністю населення понад 20 тис. мешканців, відсоток міст з чисельністю населення понад 100 тис. [57].

Порівняльний аналіз країн на основі використання зазначених набув особливої популярності у другій половині ХХ століття. Одразу було сформовано декілька напрямів компаративного дослідження, в яких акцент робився на використанні специфічних підходів. «Прихильники методу глобальних порівнянь виходили з ідеї про універсальність траєкторії політичного розвитку для всіх країн світу, тобто з уявлень про те, що рано чи пізно кожна країна зробить перехід від традиційного суспільства до сучасного. А прихильники методу порівняння декількох країн підкреслювали важливість включення в дослідження аналізу історичних подій і їх впливу на траєкторію руху від традиційного суспільства до сучасного. Таким чином, глобальні дослідження визначають якусь базову траєкторію, а дослідження декількох

країн дозволяють предметно вивчити її для виведення більш точних причинно-наслідкових зв'язків, знизивши рівень абстракції отриманих результатів [31].

На цій підставі було започатковано процес здійснення виміру демократії за допомогою конкретних індексів з подальшою класифікацією країн за ступенем демократичного розвитку. «Особливість використання індексів пов'язана з тим, що вони спираються па порівняння досліджуваного об'єкта з ідеальним типом, що неминуче залишає за дужками нетипові випадки, наділяючи їх негативним змістом. Крім того, індекси можуть бути політично ангажовані, використовувати різні індикатори і вимірювальний інструментарій, що стає причиною отримання неоднакових результатів при дослідженні одного об'єкта [31]. Основним індексами були інституційні (альтернативні вибори, багатопартійність) та процесуальні (рівень конкуренції на виборах, дотримання принципів змагальності, рівень електоральної участі та її динаміка) характеристики демократії; наявність та реальне забезпечення прав і свобод громадян.

В останні роки найбільш широке використання має індекс інституційної демократії «Polity IV». Він базується на аналізі інформації щодо функціонування політичних інститутів і режимів. Згідно цього підходу, побудованого на застосуванні цього індексу демократичними визнаються системи, які характеризуються наявністю: інститутів і процесів, що забезпечують вираження переваг різних соціальних груп щодо політиків і політичного курсу; інституційних меж, що обмежують діяльність органів виконавчої влади; гарантії прав і свободи громадян.

При більш докладному розшифруванні сутності цих індексів виявляються ґрунтовніші індикатори, які засвідчують ступінь розвинутої демократії в країні: рівень конкурентності у процесі формування виконавчої влади; рівень відкритості формування органів виконавчої влади; межі діяльності очільника (президента чи прем'єр-міністра) виконавчої влади (необмежена влада, незначні обмеження, істотні обмеження); рівень

регулювання політичної участі громадян (широкі чи обмежені можливості); рівень конкурентності такої участі [31].

Починаючи з 1990-х рр. вимірювання рівня демократії набуло більш широкого розповсюдження, ніж виключно науковий підхід. Визначення відповідних індексів стало засобом з'ясування рівня ефективності політики як внутрішньої, так і зовнішньої політики держави, а також критерієм для потреби їх коригування. Створенні міжнародні та національні організації, які займаються своєрідним аудитом, щодо дотримання зазначених індексів.

Окремим методом, який є доцільним для визначення сутності демократії саме з точки зору її функціонування у конкретному соціокультурному середовищі є політико-культурний метод. Він «має ті переваги, що поєднує в собі соціологію, соціокультурологію, національну психологію тощо, за рахунок чого є можливість максимально глибоко проникнути в суть досліджуваних феноменів – явищ, процесів, подій, навіть окремих політичних вчинків» [9, с. 7].

Таким чином, у політичній науці, а також під впливом політичної практики розроблено значну кількість методів щодо аналізу демократії як інституту. Також слід відзначити, що демократія є досить складним і багатоаспектним явищем. Для докладного з'ясування її сутності потрібно визначити різні підходи стосовно її тлумачення, структурні елементи, форми практичної реалізації.

РОЗДІЛ 2

ДЕМОКРАТІЯ ЯК ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

2.1. Історія становлення інституту демократії

Демократичні форми організації влади мають достатньо давнє історичне походження і сягають своїм історичним корінням у первісно-суспільний лад. Усі дорослі члени первісних спільнот, родів мали рівні права обирати і зміщувати керівників – старійшину і військового вождя. Вся влада трималася на їх особистому моральному авторитеті. Роди могли об'єднуватися у певні спільноти. Головним владним інститутом була рада – загальні збори, в яких брало участь усе дорослі члени роду. Їм належала вся повнота влади. Відносини у родових спільнотах регулювалися звичаєвим правом.

Традиції первісної демократії трансформувалися у демократичні держави Стародавніх Греції та Риму. Першою класичною формою демократичної держави став Афіньський поліс. Період його розквіту як демократичної республіки пов'язаний з правлінням стратега Перикла. Він керував Афінами у V ст. до н. е. і користувався високим авторитетом. Він був противником тиранії та протиставляв їй власний ідеал державного устрою. Він першим дав визначення демократії: «Називається цей лад демократичним, тому що його основа не меншість громадян, а їх більшість» [32, с. 4]. Він здійснив ряд реформ, пов'язаних з упровадженням демократичних принципів політичної організації.

Давньогрецькі поліси представляли собою систему прямої демократії, за якої влада належала всьому вільним громадянам, які через народні збори здійснювали законодавчу владу. Такі принципи працювали оптимально внаслідок незначних територій і незначної кількості населення полісів, які включали територію міста та прилеглу до нього сільську місцевість. Пряма демократія давньогрецького зразка представляла собою таку форму народовладдя, коли всі вільні громадяни (правда, лише чоловічої статі), беруть

безпосередню участь у здійсненні публічної влади. Її ефективність визначалася рівнем активності жителів полісу в його громадському житті.

У Стародавньому Римі періоду республіки більшою мірою функціонувала система представницької демократії. Органи влади представляли народні збори і сенат. Саме сенату належали головні владні повноваження у сфері фінансів, зовнішньої політики. Також сенат призначав найвищих посадових осіб Римської республіки. Головним досягненням римської традиції щодо формування демократичних принципів слід вважати римське право, яке вперше в світі стало кодифікованим. Норми римського права забезпечували регулювання широкого кола суспільних відносин: майнових, цивільних, шлюбно-сімейних, кримінальних.

Тобто, можна сказати, що у Стародавніх Греції та Римі були закладені передумови для подальшого розвитку відповідно моделі прямої та представницької демократії. Загалом система стародавньої демократії зазнала занепаду у зв'язку із загальною кризою і подальшим розпадом рабовласницької системи господарювання.

Початком становлення демократії у сучасному розуміння слід назвати XVII-XVIII століття. Тут можна відзначити дві складових цього процесу: розвиток відповідної теоретичної думки і становлення практичних інститутів демократії. Розробка теорії демократії пов'язана з працями видатних мислителів епохи Просвітництва. Саме вони започаткували цінності ліберальної демократії. Насамперед це обґрунтування фундаментальних невід'ємних прав людини, які визначаються фактом її народження. Ще одним аспектом теорії демократії в той час стала ідея народовладдя на протипагу абсолютистській владі. Базові ідеї були відображені у працях французьких просвітників Ж.-Ж. Руссо «Суспільний договір», Ш.-Л. Монтеск'є «Про дух законів», англійського Дж. Локка «Два трактати про правління».

Так, ключовою ідеєю концепції Руссо стало проголошення належності суверенітету належить не окремим індивідам чи їх об'єднанням, а спільній волі всього народу. На думку мислителя, суверенітет народу має бути

неподільним і невідчужуваним. «Суверенітет не може бути представлений <кимось> з тих же причин, якими зумовлена неможливість його відчуження; він сутнісно передбачає вияв загальної волі, яка не може мати представника. Тому, депутати, обрані народом, не є і не можуть бути його представниками: вони є лише його комісарами і не можуть нічого вирішувати остаточно. Будь-який закон, не ратифікований безпосередньо народом, нічого не вартий – він не є законом» [47, с. 113]. Тобто, основним суб'єктом влади, а може навіть і єдиним має бути народ. Зрозуміло, що в умовах сучасного диференційованого суспільства, неможливо встановити спільну волю, як чітко визначену. Досягненням Руссо слід визначити його позицію стосовно визнання народу як головного джерела влади, як протиположності абсолютизму.

Ще одним видатний мислитель-просвітник Ш.-Л. Монтеск'є у своїй праці «Про дух законів» обґрунтував ідею розподілу влади як важливої демократичної засади діяльності її органів. Вона базується на таких положеннях. «В кожній державі є три види влади: законодавча влада, виконавча влада органів, залежних від міжнародного права, і виконавча влада органів, залежних від цивільного права». Потребу її розподілу вчений пояснював запобіганням її концентрації в одних руках. «Якщо законодавча і виконавча влади поєднані в одній особі або в одному відомстві, то свободи геть немає, оскільки монарх або сенат створять тиранічні закони аби тиранічно їх застосовувати». Важливим досягненням Монтеск'є є пояснення, що розподіл влади є важливою передумовою забезпечення прав людини як «стану душевного спокою, що постає з переконання у власній безпеці, а щоб мати таку свободу, потрібен такий державний устрій, за якого один громадянин може не боятися іншого» [32, с. 40-41]. Саме розподіл влади забезпечує такий устрій. Варто наголосити, що концепція розподілу влади пройшла випробування часом і зараз є важливою основою демократії.

Іншим напрямом розвитку демократії стала розбудова відповідних інститутів. Значною мірою вони пов'язані з політичною історією США та Великобританії XVIII-XIX століть і, зокрема, формуванням системи

представницької демократії. «Серед асамблей, створених у Європі в середні віки, найбільшим впливом на розвиток представницької демократії був англійський парламент. Його називають «матір'ю» парламентів світу. Парламент виріс із регулярних рад, у яких брали участь англійський король та його дворяни з метою розгляду скарг а також здійснення судових функцій. Із часом парламент почав займатися важливими державними питаннями, зокрема збільшенням доходів, необхідних для підтримки політики та рішень монарха» [49, с. 19]. Він пройшов тривалу еволюцію перед тим, як стати дійсно демократичним інститутом. Цей процес пов'язаний з демократизацією британської виборчої системи. Паралельно парламент Великобританії набував характеру справді демократичного професійного владного інституту. Зараз англійський парламентаризм вважається одним із зразків демократичного інституціоналізму.

У США була сформована більш складна система представницької демократії. Там було запроваджено вперше у політичній історії посаду президента як одноосібного голови держави. Але й інститути представницької влади із законодавчими функціями мали поширення на американському континенті ще у колоністський період. Вони ухвалювали важливі рішення місцевого життя, зокрема, щодо податків. Поступово суперечності з британською метрополією визрівали. Це зрештою і зумовило потребу проголошення незалежності колоній у 1776 р. У 1787 р. було ухвалено Конституцію США, яка була побудована на засадах чіткого розподілу влади. Законодавча влада належить двопалатному Конгресу, виконавчу очолює президент. Крім того було запроваджено систему стримувань і противаг, за якої повноваження однієї гілки влади взаємно обмежено іншою. «Також було очевидним, що для такої великої країни, як США, будуть потрібні представницькі органи нижчих рівнів, наприклад, територій, штатів і муніципалітетів, відповідно з обмеженими повноваженнями. Хоча органи територій і штатів були обов'язково представницькими, у менших об'єднаннях відбувалися прямі збори громадян» [49, с. 23]. З незначними

модифікаціями ця система зберіглася по нинішній час. Були розширені загальнодемократичні засади стосовно прав людини (Білль про права).

Отже, варто зазначити, що повідні світові моделі демократії виникли і далі успішно реалізовувалися у Великобританії і США. Їхні підходи є відмінними. Але обидві вони виходили з пріоритету прав людини, головним серед яких є суверенність народу щодо визначення системи влади в країні. Великобританія запропонувала парламентську модель, (незважаючи, що вона все ж є монархією), а США – президентську модель з жорстким розподілом влади. Загалом інші моделі, які існують, наприклад, в країнах континентальної Європи є похідними від них.

Подальший розвиток демократії продемонстрував як піднесення в її розвитку, так і значні кризові ситуації. Демократія є найбільш популярним явищем у світі і водночас таким, яке піддається найбільшій критиці. У другій половині ХХ століття відбувається масштабні процеси демократичних трансформацій у посттоталітарних країнах. Демократична трансформація доцільно розглядати як системне явище. Процес зародження і становлення демократії не є одноманітним у часовому і територіальному вимірах. На нього впливають найрізноманітніші чинники в економічній, соціальній культурній сферах.

Демократичні трансформації зокрема, у постсоціалістичних країнах відбувалися достатньо суперечливо та виявили певну неоднозначність досягнутих результатів. Впровадження деяких демократичних інститутів, а саме, виборність, багатопартійність, парламентаризм часто мало наслідки, протилежні очікуванім: корумпованість, бюрократизація влади, аморфність політичної структури, різке соціальне розшарування суспільства. Вчені звернули увагу на механізми перехідних процесів. Було зроблено висновок, що введення мінімального набору формальних інститутів демократії ще не забезпечує побудови повноцінної демократії. Тому трансформації мають здійснюватися у широкому суспільному контексті.

Особливо неоднозначно ці процеси відбувалися у колишніх соціалістичних країнах (в тому числі України). Особливості переходів такого типу в різних країнах намагався врахувати американський політолог З. Бжезінський. Вчений виділив такі фази цього процесу. Перша (1-5 років) передбачає втілення основ демократії: ліквідацію однопартійної держави і поліцейської системи, створення перших демократичних об'єднань і рухів. Друга (3-10 років) характеризується прийняттям нової конституції та виборчого законодавства, проведенням на його основі виборів, формуванням нової політичної еліти. Третя (5-15 років) включає утворення стабільних демократичних інститутів, встановлення демократичної політичної культури. Саме тут закріплюються основні інституційні результати демократизації [5, с. 6-7]. Необхідно підкреслити, що успішність цього процесу зумовлюватиметься його органічним поєднанням з реформуванням економічної системи.

Отже, процес становлення демократія пройшов досить тривалу історію. Він відбувався по двох основних напрямках: розробка теоретичних та розбудова відповідних практичних засад. В результаті було визначено, що демократія є багатовимірним явищем, має різні форми і моделі своєї реалізації. Найбільш важливим серед них є пряма та представницька демократія. Представницька демократія поширена значно більше.. Але пряма також має простір для реалізації.. Вона передбачає широку участь громадян у політичних процесах. Ці дві моделі не суперечать, а взаємодоповнюють одна одну. І саме така участь дає змогу суттєво розширити демократичні засади сучасної політики.

2.2. Моделі і концепції демократії.

Весь процес попереднього становлення демократії будувався на її ціннісному тлумаченні. Тобто, демократія характеризувалася як певний

світогляд, абстрактний ідеал, який має відповідати ознакам, визначеним ще вченими-просвітниками. Як тип повноцінної політичної практика демократія в кінці XIX – на початку XX століть (у її тодішніх формах) досить часто суперечила сформульованим теоретичним властивостям та основним цінностям. Вона не виконувала свого головного призначення – узгодження інтересів різних суспільних груп. Ліберальні цінності не могли бути реалізовані у повній мірі в умовах невирішених соціальних проблем і неупорядкованих механізмів функціонування влади. Тодішні вибори навряд чи можна назвати демократичними. Більше того, як засвідчив приклад веймарівської Німеччини (1918-1933), за таких демократія досить легко і цілком на законних засадах може трансформуватися у свою повну протилежність.

Вказана контраверсійність між класичною теорією і практикою демократії XX століття зумовили необхідність розробки більш ґрунтовних механізмів її функціонування, зокрема, пов'язаних з реалізацією влади. На той час визначилися дві важливі точки зору щодо подальшого розвитку людства. По-перше, внутрішня тоталітарна політика держави рано чи пізно створить загрозу міжнародному миру і безпеці. По-друге, її альтернативою може бути тільки демократія. Структура суспільства стала більш складною і диференційованою. Питання узгодження різноманітних соціальних інтересів стало ще більш актуальним, оскільки нерозв'язані суспільні суперечності можуть призвести до значних катаклізмів. В цих умовах виникла потреба сформулювати чіткі практичні принципи впровадження демократичних засад у політичне життя.

Вони були розроблені в рамках теорії процедурної демократії, яка є важливим інструментом досягнення стабільності і порозуміння у суспільстві, погодження поглядів, позицій, точок зору, уподобань тощо. У цьому контексті були сформовані дві концепції демократії: елітарна і плюралістична.

Основним смислоутворюючим принципом елітарної демократії є «правління змінюваних, відкритих еліт, над якими маси здійснюють контроль

за допомогою виборів». Управління державою еліти здійснюють «на основі законів і чітко визначених процедур. Демократичні процедури повинні визначати також міру та форми участі громадян пересічних громадян у політиці». Такий підхід пояснювався «необхідністю уникнути ірраціональних впливів непідготовленого до врядування народу» [35, с.32]. Один із авторів цієї концепції австрійський та американський економіст і політолог Йозеф Шумпетер розкрив її сутність у своїй праці «Капіталізм, соціалізм і демократія» (1942). Демократичний устрій Й. Шумпетер визначає як інституційну систему для прийняття політичних рішень з метою забезпечення стійкого розвитку шляхом обрання окремих індивідів – представників волі народу [3, с. 180]. Вчений поклав в основу свого бачення демократії специфіку функціонування владних інститутів та вільну конкуренцію у боротьбі за владу.

Й. Шумпетер при розробці своєї концепції одразу зробив чітке теоретичне застереження, що народ не може бути окремими суб'єктом політики. Його не можна розглядати як цілісну аморфну масу, яка може видати певну цілісну узгоджену позицію. Народ – це певна структура, яка складається з окремих індивідів, соціальних груп, кожен з яких в умовах демократії має свої погляди на розвиток суспільства. Ніхто не може виступати від імені усього народу, тому що весь народ не може мати єдиної точки зору. Погляди окремих громадян, якими б аргументованими та обґрунтованими вони не були, не можна назвати волею народу. До того ж суспільство часто не спроможне чітко визначити та усвідомити свої ж стратегічні інтереси, зосереджуючись виключно на поточних потребах. І навіть в цій ситуації, зазначав учений, саме громадяни «виявляють свою некомпетентність і корумпованість». Ну а подальше заглиблення у більш складні питання внутрішньої і зовнішньої політики ще більше ускладнюють ситуацію стосовно можливості виявити народну волю.

Приватна особа, занурена у своє повсякденне життя, нездатна охопити весь комплекс зазначених питань. Послабленим почуттям відповідальності та браком результативного прагнення пояснюється, в свою чергу, невігластво

звичайного громадянина і брак розважності у питаннях внутрішньої та зовнішньої політики [52, с. 324]. Навіть в умовах, коли достатньо є інформації, «без ініціативи, пов'язаної з безпосередньою відповідальністю, невігластво і далі пануватиме попри величезні обсяги інформації, хоч би якою повною і точною вона була» [52, с. 325]. А далі починаються процеси, які є звичними вже для нас, сучасників епохи інформаційного суспільства. Коли такої інформації забагато, рядовий громадянин, неспроможний адекватно її оцінити й опрацювати, «піддається впливові позараціональних або ірраціональних забобонів та імпульсів» [52, с. 326]. А далі на політичну арену виходять різні політичні угруповання, які, граючи на цих забобонах та імпульсах, переслідують свої цілі. І вже ці групи формують народну волю відповідно до своїх інтересів.

Тому єдиною можливою формою колективної участі народу у вирішенні політичних питань – це механізми прямої демократії, тобто референдум. Будь яка інша форма народної участі «не має ніякого очевидного чи виняткового права називатися владою народу, якщо ці слова брати в їх природному значенні» [52, с. 307]. На думку вченого, більш доцільним механізмом участі народу у політиці є «право брати участь у прийнятті найважливіших рішень (скажімо, шляхом референдуму), а решту доручити призначеному тими ж таки громадянами комітетові – зборам чи парламентам, який обиратиметься народним голосуванням. Як ми вже бачили, цей комітет, чи група делегатів, репрезентуватиме народ не в правовому сенсі, а в ширшому – виражатиме, відбиватиме чи репрезентуватиме волю виборців [52, с. 311].

Делегування народом права представляти свої інтереси і висловлювати свою волю обраним представникам, підкреслює Й. Шумпетер, вирішує важливе питання влади як інструменту демократії. Актуалізується важливе питання професійного рівня представників владних структур, забезпечення вільного, відкритого змагання за голоси виборців. Зрештою забезпечується розумний баланс між демократією (в її дійсному розумінні) і свободою особи.

І, найголовніше те, що вчений чітко визначає інституційні умови функціонування своєї моделі демократії. Насамперед це високий професійний рівень людей, які здійснюють політичні функції. «Демократична засада передбачає не просто відбір серед населення, а лише серед тієї його частини, яка придатна для політичної діяльності чи, точніше, яка висуває свої кандидатури для виборів» [52, с. 315]. Очевидно, що тут йдеться про попередню професійну підготовку працівників владних структур. І вже серед них має здійснюватися суворий відбір. По-друге, сфера політичного впливу органів влади не повинна бути досить широкою. Тобто, владні рішення мають відповідати сфері політичного регулювання, професійному рівню урядовців і зрештою стану громадської думки.

Наступною умовою ефективного функціонування влади є наявність «добре вишколеної бюрократії з репутацією, традиціями, сильним почуттям обов'язку та не менш сильною корпоративною солідарністю». Зрозуміло, що мається на увазі професійно підготовлене чиновництво, яке виконує функції державного адміністрування. Воно позаполітичне, працює виключно на основі свого професійного фаху. Бюрократія не залежить від політичних впливів. Зрозуміло, що при цьому вона не повинна відігравати самодостатньої ролі, а працювати виключно в рамках свого нормативно-правового поля. Остання умова – демократичний самоконтроль. Тобто, виконання усіх рішень органів влади, прийнятих відповідно до чинних правових норм [52, с. 359-364].

Отже, елітарна концепція Й. Шумпетера базується на твердженні, що демократія не зводиться безпосередньо до «народоправства» у буквальному розумінні цього слова. Демократія означає згоду народу на підпорядкування владі інших людей і делегування їм відповідних прав. Така демократична засада підкріплюється іншою – прозорою, вільною боротьбою за голоси виборців. Тобто, демократія – це правління виборних органів і посадовців та призначених ними виконавчих структур. Саме в такий спосіб може бути забезпечений належний організаційно-інституційний рівень демократії.

Інша концепція, яка з протилежної точки зору тлумачить сутність демократії, є плюралістична. Її автором є американський політолог Роберт Алан Даль. Слідом за У. Черчиллем вчений вважав, що демократія навіть з урахуванням недоліків є кращою у порівнянні з будь якою недемократичною альтернативою. Він визначив її як найбільш придатну за всіх умов адаптивну систему, яка здатна до самовдосконалення, є ядром концепції демократії, демократичного процесу та демократичної організації [11, с. 125].

Свій тип демократії Р. Даль назвав поліархією. Відповідну модель він розглядав з точки зору таких інтерпретацій. [Поліархія]. Насамперед це певний тип політичного режиму. Тобто, сукупність механізмів, безпосередньо пов'язаних зі здійсненням влади. В їх основі лежить повага до прав опозиції, які полягають у широких можливостях контролю і критики дій влади. З іншого боку, опозиція також визнавати, що влада належить їх опонентам, і не втручатися в поточну діяльність уряду.

По друге, це певний етап історичного становлення демократії. «З цієї точки зору поліархія є унікальним, історично обумовленим комплексом «зазначених мною інститутів, які виникли в першу чергу в результаті спроб, які були розпочаті у XVIII ст., спроб адаптації демократичних ідей наявний досвід до більших масштабів сучасних націй-держав» [54]. Цей етап еволюції демократії характеризується формуванням принципово нових демократичних інститутів, які забезпечують більші можливості громадянської участі і громадянського контролю за діями влади.

По-третє, сукупність механізмів, які визначають загальну демократичну спрямованість функціонування політичних інститутів. Загальновідомий факт, що формально демократичні структури часто не бувають такими у реальному житті. Зокрема, наявність формально демократичних виборів (з точки зору нормативного визначення) не означає справжню можливість забезпечити дійсно вільне волевиявлення. По-четверте, це система перевірки політичних компетенцій усіх акторів, які беруть участь у політичних процесах. Ці компетенції пов'язані зі здатністю «змінювати свою поведінку, якщо хочуть

отримати перемогу в конкурентній боротьбі з кандидатами, партіями та групами. З цієї точки зору найбільш явна характеристика поліархії – відкрите змагання між політичними елітами за посади» [54].

Найбільш важливою, на думку автора, є інтерпретація поліархії, як сукупність громадянських прав, які загалом забезпечують демократичний стиль діяльності політичних інститутів. «Для інституціалізації свободи слова громадяни повинні володіти закріпленим у законодавчому порядку правом вільно висловлюватися з політичних питань, а до обов'язків офіційних осіб держави має належати підтримка цієї вимоги аж до покарання порушників, якщо така буде потрібна. Очевидно також, що для того, щоб інститут існував, право не може бути лише абстрактним чи теоретичним. Право має бути закріплене як законодавчо, а й у судовому порядку» [54]. Це тлумачення поліархії є найбільш визначальним. Наявні забезпечені і гарантовані політичні права є важливою передумовою повноцінного функціонування демократичних засад політичної системи.

Головною смислоутворюючою ознакою своєї моделі демократії Р. Даль відзначив наявність виборної законодавчої влади, яка «наділена конституцією правом контролю над урядовими рішеннями щодо політики» [11, с. 342]. Вибори є вільними і справедливими, за яких мають бути повністю виключені зловживання адміністративним ресурсом і корупція. Крім свого прямого призначення, вибори є важливим інструментом здійснення громадського контролю за органами влади. У виборах беруть участь все доросле населення країни. Будь який громадянин може пропонувати свою кандидатуру на будь яку виборну посаду.

Ну а далі вчений конкретизував специфічні властивості поліархії. На його думку, вказані засади політичної системи мають бути підкріплені широкими демократичними правами, за допомогою яких громадянам гарантується реальна свобода при виборах органів влади. Насамперед це – свобода думки «без страху суворого покарання з політичних мотивів у широкому розумінні, включаючи критику влади, уряду, режиму, соціально-

економічного порядку та панівної ідеології». Ця свобода забезпечується наявністю альтернативними джерелами інформації. Громадяни мають право на їх вільний пошук і використання. І зрештою організаційна самодіяльність. «Для досягнення різних прав, включаючи перелічені вище, громадяни також мають право формувати порівняно самостійні асоціації або організації, включаючи незалежні політичні партії та групи інтересів» [11, с. 342]. Такі основні критерії і створюють ідеальний, підкреслював політолог, складають основу ідеального демократичного процесу та ідеального демократичного уряду.

Оскільки Р. Даль вважав свою модель специфічним різновидом демократії, то він докладно зупинився на основних напрямках діяльності держави, яка функціонує в режимі поліархії. Насамперед це функції забезпечення правопорядку в країні. Загальновідомо, що навіть найдемократичніша держава застосовує в разі необхідності примусові і насильницькі заходи. «Існує безліч примусових засобів: економічні, соціальні, психологічні, фізичні. Характерною та відмінною рисою держави є наявність у неї інструментів фізичного примусу: військової та поліцейської організацій, покликаних застосовувати (або загрожувати застосуванням) систематичного насильства для підтримання порядку та безпеки [11, с. 372].

Тут виникає важливе питання щодо масштабів і випадків застосування державною примусових і насильницьких заходів. Крім того, протягом усієї історії людства траплялися непоодинокі випадки, коли армія і поліцейські структури намагалися брати самостійну участь у політичному житті. Це відбувалося у формі військових переворотів. Такі факти свідчили скоріше про слабкість демократичних інститутів. Тому питання державного контролю за діяльністю силових структур завжди було досить актуальним. «Але такого контролю, за всієї його необхідності, недостатньо, адже він є й у низці недемократичних країн. Тому ті цивільні особи, які контролюють армію та поліцію, мають бути самі включені до демократичного процесу [11, с. 373].

Зупиняючись докладно на цій характеристиці поліархії, Даль розкрив основні підстави забезпечення дієвого цивільного контролю силових структур. Їхня здатність щодо виконання цього завдання зумовлюється такими чинниками: станом військової організації і військових технологій та здатністю влади використовувати адекватні засоби цивільного контролю. Перший належить до загальноісторичних умов, які детермінують набір можливостей, відкритих перед політичними лідерами в конкретні історично періоди, часто досить протяжні. Другий охоплює сукупність доступних засобів, придатних для забезпечення цивільного контролю [11, с. 373].

Підхід Р. Даля до розробки концепції поліархії є достатньо комплексний і багатоаспектний. Її політичні складові загалом суттєво не відрізнялися від існуючих. Але практичні реалії продемонстрували необхідність впровадження більш широкого комплексу заходів, ніж виключно політичні заходи. На момент написання його праці, в якій обґрунтовується теорія поліархії, у 1989 році стало остаточно зрозуміло, що одні лише заходи у контексті політичної лібералізації у посттоталітарних і, зокрема, постсоціалістичних країнах не сприяють закріпленню основ стабільної демократії. Тому необхідно застосовувати також заходи неполітичного характеру.

У цьому контексті значним досягненням концепції Даля є зосередження уваги на соціально-економічних питаннях. Слід відзначити, що вони мали досить конкретизований характер. Зокрема, вчений виділив серед них такі найбільш значущі: відносно високий рівень доходів і багатства на душу населення; зростання рівня доходів та багатства на душу населення протягом тривалого часу; високий рівень урбанізації; порівняно маленька або та, яка швидко скорочується, частка населення, зайнятого в сільському господарстві; різноманітність сфер професійної діяльності; широке поширення грамотності; порівняно велика кількість осіб, які відвідують вищі навчальні заклади; економічний устрій, за якого виробництвом зайняті переважно відносно автономні фірми, які жорстко орієнтуються у своїх рішеннях на національний та міжнародні ринки; порівняно високі значення традиційних індикаторів

добробуту, таких як кількість лікарів та лікарняних ліжок на тисячу жителів, очікувана тривалість життя, частка сімей, які можуть дозволити собі придбання різних товарів тривалого користування [11, с. 383]. З цього слідує важливий висновок, що повноцінна демократія забезпечується вказаними параметрами рівня життя людей.

Такі характеристики поліархії виводять її поза межі традиційного розуміння суспільного на кшталт ліберальне, капіталістичне, буржуазне, суспільство середнього класу, комерційне, сучасне або постсучасне, конкурентне, ринково-орієнтоване, відкрите тощо. Але такі характеристики як високий середній рівень добробуту, доходів, споживання та освіти, різноманіття сфер діяльності підкреслюють суттєві якісні зміни суспільного життя, які відбулися протягом ХХ століття. І ось саме вони дають змогу визначити плюралістичність суспільства важливою специфічною рисою поліархії. Її зміст полягає у наявності безлічі порівняно автономних груп та організацій, насамперед в економіці. Тобто політична багатоманітність базується на суспільній. І це дає Р. Далю всі визначити основою поліархії «сучасне динамічне плюралістичне суспільство (modern dynamic pluralist society)», а тип країни, що має зазначені риси – «сучасною динамічною плюралістичною країною (modern dynamic pluralist country)» [11, с. 383-384].

Далі політолог пояснив свою точку зору, чому саме таке суспільство є основою поліархії. На його принципове переконання таке сучасне динамічне суспільство сприяє розосередженню владного впливу між різними політичними акторами в. А також запобігає її концентрації в руках одного політичного центру. Крім того, за таких умов політичні актори отримують нормативно визначену змогу вільно конкурувати між собою за владні ресурси, домовлятися з приводу їх розподілу. Для такого типу суспільства і політичної системи «характерна дисперсія: (а) політичних ресурсів, таких як гроші, знання, статус та доступ до організацій; (б) стратегічних локалізацій, особливо у сферах економіки, науки, освіти та культури, а також (в) переговорних позицій, як відкритих, так і латентних, в економіці, науці, комунікаціях, освіті

тощо» [11, с. 384]. Саме такі засади суспільної системи створюють усі передумови для подальшого формування принципів цивілізованої конкуренції у функціонуванні політичної системи. Усі суб'єкти політики в її рамках вестимуть відкриту і чесну боротьбу за владу і не намагатимуться застосовувати нецивілізовані засоби. Саме так формується і далі розвивається повноцінна справжня демократія, а не імітація.

2.3. Демократія: сучасна практика.

Сучасна практика реалізації демократичних принципів та функціонування демократичних політичних інститутів втілюється у двох формах: пряма та представницька. Кожна з них надає можливість повніше впровадити певні демократичні механізми.

Пряма демократія має певні переваги щодо практики своєї реалізації. Але це з формальної точки зору. Теоретичний розклад не дає реалістичного розуміння демократії. Він не передбачає розкриття усіх практичних аспектів визначення сутності демократії. Практичний підхід передбачає більш ґрунтовну точку зору пояснення. Пряму демократію як теоретичну категорію і тип політичної практики з точки зору найширшого розуміння доцільно схарактеризувати як сукупність механізмів, засобів реалізації публічної влади, пов'язаних з ухваленням основних політико-владних рішень шляхом безпосереднього народного волевиявлення. Цей процес може відбуватися у таких формах: пряме або «чисте» народоправство, коли народ висловлює своє ставлення до певного владного рішення на основі безпосереднього голосування за його прийняття, наявність окремих представницьких демократичних інститутів, у більшості випадків не пов'язаних між собою ні організаційно, ні функціонально.

Отже, пряма демократія є певною формою здійснення влади, побудованої на прямому народному правлінні. Його найбільш визначальними

властивостями є: належність владних повноважень, які не передаються і є невідчужуваним, народу як єдиному і головному носію влади; народ є головним джерелом легітимації влади і внаслідок цього може утворювати народні збори, яким у свою чергу делегує право ухвалювати владно-управлінські рішення з приводу будь-яких соціально значущих проблем; прийняття публічно-владних рішень усім народом або своєю переважною більшістю не поділений на «приватні асоціації»; народ як головне джерело влади ухвалює рішення як певна цілісність, не поділена на окремі угруповання чи асоціації; народові належить уся повнота владних повноважень, не розділених окремо на законодавчу, виконавчу та судову гілки.

Багатоманітність напрямів розвитку сучасної демократичної практики зумовлює доцільність відокремлення прямої демократії від інших, дотичних до неї форм. Насамперед йдеться про плебісцитарну і партисипаторну моделі демократії.

Система плебісцитарної демократії характеризується перебуванням на вищій посаді у державі харизматичного лідера, найчастіше авторитарного, який намагається забезпечити і підтримувати свою легітимність шляхом постійної апеляції до народної думки. Як правило найвища посадова особа намагається подолати протистояння його впливові і політиці інших органів влади, зокрема, законодавчого та інших представницьких. Власне немає засад нормативно-правового регулювання реалізації плебісцитарних механізмів. Тому досить часто народ реалізує свою владно-політичну суб'єктність через акції прямої дії: мітинги, демонстрації, пікети. Тобто, його суб'єктність є досить умовною.

Партисипаторна (учасницька) демократія загалом також передбачає активну участь громадськості у політичному житті, зокрема, у процесах, пов'язаних зі здійсненням певних владних повноважень. Поняття «партисипаторності» є досить широким за своїм змістом і включає різні форми політичної активності: стихійні й організовані, індивідуальні і колективні, конструктивні і деструктивні тощо. В сучасних умовах демократична

практика передбачає різні форми партисипації. Згідно закону України «Про місцеве самоврядування», загальні збори громадян, місцевий референдум, місцеві ініціативи, діяльність органів самоорганізації, громадські слухання, бюджети участі, звернення до депутатів, діяльність громадських організацій з розробки і реалізації проектів місцевого розвитку тощо [44]. Крім того партисипаторна демократія передбачає діяльність дорадчих і консультативних рад при органах державної влади і місцевого самоврядування.

Партисипаторну демократію недоцільно розглядати як самостійну модель народовладдя. Вона не є альтернативою представницькій системі. Партисипатизм забезпечує тісне співпрацю і комунікування інститутів влади різних рівнів та представників громадськості. Він надає громадянам змогу залучатися до політичних процесів та участі у підготовці та реалізації політичних рішень.

Важливим напрямом дослідження принципів функціонування системи прямої демократії є визначення її основних інститутів. Інститутом у цій ситуації доцільно визначити певну сукупність політико-правових, нор, суспільно-політичних процесів, політичних установ, безпосередньо чи опосередковано пов'язаних з реалізацією владних повноважень. Незважаючи на всю важливість та актуальність інститутів прямої демократії, це питання залишається не достатньо дослідженим у вітчизняній політичній науці.

Загалом про повноцінні інститути прямої демократії можна говорити лише тоді, коли вони пов'язані з безпосередньою участю народу у підготовці, ухваленні і певним чином реалізації владно-управлінських рішень. І тут йдеться не просту констатацію факту, що народ є найвищим джерелом і сувереном влади, а про реальний зміст відповідних повноважень. Тому ключовою ознакою цих інститутів має бути реальна участь народу у владному волевиявленні з подальшим оформленням цього акту в конкретний нормативний акт. Тобто такому волевиявленню у подальшому мають підпорядковуватися абсолютно всі.

Також такі форми волевиявлення недостатньо реалізовувати лише як поодинокі випадки. Законодавчі повноваження народ мають бути закріплені на тому ж такі законодавчому рівні. Крім того, проголосовані згідно встановленого порядку рішення мають бути обов'язковими для виконання усіма членами суспільства незалежно від їхнього статусу. Отже, інститутами прямої демократії слід визначити сукупність певних норм, які встановлюють і регулюють компетенцію громадян щодо ухваленнями ними владно-управлінських рішень, які мають загальнообов'язкових силу. Тому, наприклад, акції прямої дії не можна вважати інститутами прямої демократії, (як помилково відзначають деякі науковці).

Класифікація інститутів прямої демократії має важливе методологічне значення. Це дозволяє визначити її як систему, а також з'ясувати основні підходи щодо її змістовного аналізу. Таке розуміння сутності класифікації дає підстави виділити такі типи інститутів прямої демократії.

Відповідно до предмету правового регулювання інститути прямої демократії поділяються на інститути, що регулюють відносини щодо правотворчої діяльності громадян, та інститути, що регулюють пряму участь громадян у створенні системи публічної влади. До першої групи належать референдуми, громадська правотворча ініціативу, народне відкладальне вето, загальні збори громадян. Другу групу складають норми, які регулюють участь громадян у формуванні представницьких органів влади та виборних посадових осіб, процес відкликання депутата та виборної посадовців, а також процес розпуску виборних органів.

Згідно процедур практичного впровадження інститути класифікуються на обов'язкові та факультативні. Обов'язкові реалізуються відповідно до конституційно-правових вимог, зокрема, вибори, референдуми, діяльність органів самоорганізації населення. Факультативні інститути стосуються дорадчої діяльності громадян та їх об'єднань.

Важливою є типологія інститутів прямої демократії, яка суттєво визначає безпосередню роль громадян у процесах ухвалення політико-

владних рішень. На цій підставі серед інститутів прямої демократії можна відзначити так звані «чисті» інститути прямої демократії та змішані інститути, які поєднують ознаки прямої та представницької моделей демократії. В інститутах першої групи громадяни здійснюють найбільш визначальну роль на всіх етапах реалізації відповідних. Громадяни на будь-якому етап можуть внести пропозицію прийняти певне рішення, запропонувати свій проект варіант зазначеного рішення, мають право запропонувати петицію з відповідною ініціативою, надати їй підтримку, обговорювати проекти майбутніх рішень та у голосувати стосовно змісту питання (збори, референдуми, відкликання депутата чи виборної посадової особи, розпуску виборного органу влади). Другий тип інститутів передбачає обмежену участь громадян у процесі прийняття рішення. У них взагалі не матимуть права ініціативи щодо ухвалення будь-якого рішення (вибори, більшість референдумів). В іншому випадку їм надається право ініціативи щодо прийняття рішення, але вони позбавлені права розгляду питання щодо його змісту. Натомість право ухвалення остаточного рішення буде належати виборному представницькому або призначеному ним виконавчому органу влади.

Характеристика принципів та інститутів прямої демократії не буде достатньою, якщо не будуть визначені їхні переваги і недоліки у контексті сучасної демократичної практики.

Існування так званих «чистих» інститутів прямої демократії у політичній системі суспільства та конституційному законодавстві дає змогу створити певний резерв додаткових структур, інститутів, які сприятимуть зміцненню демократичних принципів та механізмів, забезпеченню потужнішої бази легітимності існуючою влади. Вони здатні допомогти прийняти важливі суспільно значущі рішення в ситуаціях відсутності консенсусу і навіть будь-яких компромісів в системі органів державної влади, при цьому рішення з важливих питань протягом тривалий час не мають відповідного розв'язання. Загалом, варто окремо відзначити, що у політичних системах демократичного

типу застосування саме «чистих» інститутів прямої демократії, як правило, є крайній, але в прийнятним механізмом узгодження інтересів різних соціальних груп. До них вдаються, коли використані всі чинні засоби погодження інтересів суспільства та держави. При цьому громадяни мають змогу ухвалити рішення самостійно без подальшої згоди на це органів влади чи владних посадових осіб. В цій ситуації інститути прямої демократії є дієвим інструментом захисту громадських інтересів. Особливо, коли це стосується питань повсякденного життя громадян, (наприклад, соціальні стандарти за прикладом Швейцарії). Крім того, таке переміщення владних повноважень дає змогу дещо «розвантажити» органи влади і акцентувати їх увагу на вирішення проблем, які потребують більш професійного фахового підходу.

Серед недоліків можна відзначити такі. Насамперед це відсутність належної професійної та кваліфікаційної підготовки для ухвалення управлінських рішень. Також у народу як суб'єкта влади немає навіть фізичної можливості проконтролювати його подальше виконання. Народ під час його ухвалення цілком об'єктивно може піддатися популістичним ідеям. І можливе непопулярне, але вкрай потрібне рішення залишиться неухваленим. І зрештою сучасне суспільство є досить диференційованим, щоб сформувати єдину узгоджену позицію з приводу певних складних питань.

Представницька демократія у свою чергу являє певну протилежність вище схарактеризованій прямій демократії. Представницька демократія є формою реалізація політичних прав громадян на формування представницької влади від місцевих органів до президента через процедуру обрання або висунення певних осіб голосування; найбільш поширений механізм створення органів та інститутів влади. Завдяки виборам, забезпечується демократична легітимна зміна правлячої еліти через волевиявлення населення. Представницька демократія є інструментом легітимації та стабілізації влади, виявлення розстановки і впливу політичних сил, визначення ступеня довіри суспільства до партій та їхніх програм, контролю населення за правлячою елітою [39, с. 195].

Ключовими засадами концепції представницької демократії є постулати, що для повноцінного здійснення влади потрібна згода однієї частини суспільства на підпорядкування іншій і відповідне делегування частини своїх владно-суверенних повноважень, а також неможливість здійснення дієвого державного управління на основі загальної участі народу, щоб відобразити все різноманіття суспільних інтересів. Краще та ефективніше це можуть зробити лише обрані та уповноважені на це представники народу.

Головним теоретико-методологічним принципом характеристики сутності представницької демократії є підхід, що вона є формою реалізації підвалин народного суверенітету, (тобто, є певною частиною прямої демократії). Вона «передбачає оптимально ефективну процедуру прийняття владно-політичних рішень демократично обраними представницькими органам (що діють з урахуванням волі народу. Основними ознаками представницької демократії пропонуємо вважати такі: вона є однією із форм (видів) народного суверенітету; передбачає оптимально ефективну процедуру прийняття важливих владно-політичних рішень; здійснюється органами, які обираються народом чесним та прозорим способом» [20, с. 163].

Щоправда, для належного виконання виборними органами своїх повноважень слід дотримуватися певних вимог. Вибори обов'язково мають бути чесними, відкритими, прозорими за умов дотримання усіх політичних прав і свобод як виборців, так і кандидатів на посади. Насамперед це стосується свободи на отримання інформації, діяльності опозиційних політиків. Належний рівень професійної підготовки політиків: депутатів представницьких органів і виборних посадових осіб та унеможливлення зловживання ними своїми посадовими обов'язками, тобто, недопущення корупції. Для цього у свою чергу необхідно дотримуватися ще певного ряду умов. Статус і повноваження представників органів влади мають чітко регламентовані конституційно-правовими актами. Це має стосуватися як правлячих, так і опозиційних політичних сил. І зрештою має бути забезпечений дієвий громадський контроль за діяльністю влади. Від

здійснюється за допомогою розгалуженої мережі громадських організацій, незалежних засобів масової інформації тощо. Як свідчить політична практика країн стабільної демократії, саме громадський контроль є важливим інструментом запобігання зловживання владою, політичної корупції. Особливо слід відзначити також чітко визначені і юридично встановлені можливості припинення повноважень обраних владних органів і посадовців.

Досить цікавими на користь застосування принципів та інститутів представницької демократії є аргументи Річарда Екінса, професора Оксфордського університету. Його вихідною точкою зору та цю систему є те, що народ є досить громіздким суб'єктом влади, щоб ухвалювати належні та обґрунтовані рішення. Тому краще це буде робити обмежене коло законодавців. Їх обрання здійснюється «на основі рівного виборчого права а отже в парламенті представлене суспільство в комплексі. Законодавчий процес здійснюється за допомогою відкритої, публічної та справедливої процедури. У представницькій демократії законодавці діють публічно, обґрунтовують свою позицію та консультуються з громадськістю». На законодавців покладено обов'язок і делеговане право представляти суспільство. Тому вони «здійснюють владу не лише для, але й в певному сенсі від імені всіх громадян». Представницький орган є своєрідним відтворенням суспільства «у такій формі, в якій можна міркувати і діяти належним чином». «Члени представницького органу публічно дискутують з приводу законодавчих пропозицій, які вносяться, обговорюються та до яких вносяться зміни перед тим як вони будуть прийняті або відхилені за допомогою процедури голосування. Зміст та необхідність будь-якої законодавчої пропозиції мають бути представлені у представницькому органі». Зрештою усі владні рішення мають бути належним чином аргументовані та незалежними і відображати максимальну кількість суспільних інтересів [55, р. 9–11].

Тепер щодо інститутів представницької демократії. «Під політичними інститутами розуміється сукупність установ, організацій з певною структурою та субординацією, що відтворюється з часом сукупністю норм і правил, що

впорядковуюють політичні відносини, як між організаціями, і між людьми. Таким чином, політичні інститути є «триєдиною цілісністю – організацією, норми, відносини» [39, с. 612].

Найбільш визначальними і смислоутворюючими слід відзначити такі: наявність конституції, як основоположний нормативний акт, який унормовує базові засади суспільно-політичного ладу, однією з яких обов'язково має бути система невід'ємних і гарантованих усіма формами державного захисту прав людини; належним чином організований і реально функціонуючий механізм розподілу влади, який працює за важливим принципом стримувань і противаг; демократично обрані чи сформовані органи влади та посадові особи, які виконують свої обов'язки виключно у рамках конституційно-правового поля.

Стосовно останніх, то найважливішим серед них є законодавчий орган, або парламент. Суверенітет народу реалізовується через суверенітет державний, який втілюється саме таким владним органом, який у свою чергу забезпечує відображення спільну волю усіх громадян країни. Парламент виконує законодавчу функцію і в такий спосіб забезпечує системне регулювання усіх сфер суспільної життєдіяльності. Важливою рисою діяльності парламентів є колегіальність при прийнятті усіх рішень. Тому в такий унеможлиблюється авторитаризм і навпаки враховуються суспільні інтереси у цьому процесі. З метою максимального регіонального представництва у законодавчому процесі парламент поділяється на дві палати. Верхня представляє саме інтереси регіонів. Також забезпечується демонополізація законодавчої влади. Це питання є актуальним, оскільки при обранні парламентів за пропорційною системою не завжди в його складі представлені інтереси адміністративно-територіальних одиниць.

Інститут виконавчої влади у системі поділу влади характеризується чітко визначеним обсягом конституційно оформлених повноважень. На нього покладено особливо важливі і повноваження впроваджувати у практичне життя рішення, ухвалені законодавчою владою. Крім того на виконавчу владу покладено обов'язок забезпечувати правопорядок в країні, її внутрішню і

зовнішню безпеку. Для цього в її структуру закладено так званий силовий блок – збройні сили, органи внутрішніх справ, національної безпеки. Їхня діяльність в умовах демократії має бути чітко регламентована законом. Функції виконавчої влади здійснює уряд та підлеглі йому органи на центральному та місцевому рівнях. Уряд є колегіальним органом і свої рішення ухвалює відповідним чином. Уряд може очолювати окрема особа – прем'єр-міністр, або президент (за умов президентської республіки). Повноваження і роль у системі владу чітко визначається механізмами взаємодії із законодавчим органом влади та президентом (за його наявності). Парламентські фракції, які представляють правлячі чи опозиційні партії, також мають контакти з виконавчою владою.

Виконавча влада в особі уряду виконує важливі управлінські функції, на ньому замкнуті повноваження управління бюджетним процесом. Тому для забезпечення демократичних засад функціонування політичної системи забезпечення дієвого контролю за діяльністю уряду. Такий захід є важливим, оскільки діяльність уряду є достатньо закритою. Насамперед це стосується бюджетного процесу, інших фінансових питань. Крім того, парламент завжди ставиться досить прискіпливо до діяльності уряду. Тому цей процес має бути контрольованим. У протилежному разі виконавча влада може бути узурпованою. У контексті виконавчої влади цей процес є особливо небезпечним. Тому парламентський контроль за бюджетним процесом має бути розроблений особливо докладно. Крім того, є питання щодо парламентського вотуму довіри чи недовіри уряду. Ним неможна зловживати. Неможна його застосовувати у контексті парламентської кон'юнктури. При цьому уряду має бути надана певна свобода дії. Інакше він може стати заручником парламентських розборок. Для проведення ефективної державної політики, необхідна узгоджена діяльність законодавчої та виконавчої гілок влади.

Ще одним важливим демократичним владним інститутом є інститут президента як голови держави, який може обиратися безпосередньо на

загальнонародних виборах, парламентом або спеціально створеним органом (наприклад, Федеральними зборами у Німеччині). Наявність одноосібного голови держави посилює ефективність владного механізму. Президент має певну самостійність, що дозволяє йому оперативно здійснювати процес державного управління.

Повноцінна стабільна демократія спроможна працювати лише за умов не тільки чіткого визначення повноважень зазначених органів влади, а також певної збалансованості між ними. Жоден із не може домінувати над іншими. Реалізація такого принципу забезпечується механізмами стримувань і противаг. Як сукупність взаємних правових обмежень одних гілок влади іншими. Це забезпечує певну владну рівновагу.

Стабільна демократія зумовлюється не тільки виключно нормативно-правовими засадами. Звичайно, їхня роль вирішальна. Але повноцінна демократія також тримається і на неформальних нормах звичаєвого походження, зокрема, традиціях, цінностях, певних моральних нормах. Між офіційними і неофіційними нормами не повинно бути суперечностей. Вони мають взаємно доповнювати один одного. В такий спосіб забезпечується динамічність демократичної політичної системи, посилюється її здатність швидко адаптуватися до зовнішніх змін.

РОЗДІЛ 3

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ДЕМОКРАТІЇ ЯК ІНСТИТУТУ

3.1. Напрями вдосконалення інституту демократії

Подальший розвиток демократії має розвиватися виключно у напрямі її вдосконалення, зміцнення її засад щодо більшого забезпечення народовладдя. Навіть у тих країнах, де достатньо стабільно закріплені основні інститути демократії, існують внутрішні тенденції, які несуть потенційну загрозу її існуванню. Перед тим, як визначити напрями вдосконалення демократії, на думку автора, треба стисло зупинитися на існуючих проблемних моментах. Оскільки таке вдосконалення має бути спрямована на подолання цих загроз.

Насамперед на тих із них, які пов'язані з виборами. Загальновідомий факт, що виборчі процедури є одним із найбільш визначальних критеріїв розвинутої демократії. Як зазначалося у попередніх розділах, вибори є провідною процедурою реалізації народом свого статусу як джерела влади. Але навіть формально вільні вибори можуть спотворити його волю. «Дуже часто народ обирає не кращих, а таких, як він сам, дуже часто трапляється так, що виборці після голосування вважають, що їхня участь у політиці на цьому припиняється і треба чекати наступних виборів. Багато маніпуляцій і зловживань приховано в «машині голосування». По-справжньому демократичний процес завжди непередбачуваний і не обов'язково гарантує прийняття найбільш розумних і доцільних рішень» [35, с. 36].

Ризики демократії пов'язані з її невизначеністю. Гіпотетично можуть виграти не найбільш гідні, а кращі маніпулятори, які обіцяють досить прості рецепти подолання існуючих проблем. Більш чесні кандидати такого зробити не можуть і будуть показувати реалістичну картину. За кого проголосує виборець – питання риторичне.

Інший випадок, коли «дотримання формальних процедур демократії виглядає відвертим абсурдом. Скажімо, парламентські слухання можуть

тривати досить довгий час. А проблеми залишаються невирішеними. Тоді пересічний громадянин починає прагнути так званих «простих» та «ефективних» рішень, застосування «твердої влади» при їх прийнятті. Він ладен підтримати будь якого потенційного диктатора, якщо той обіцяє швидке розв'язання усіх проблем» [35, с. 37]. Тобто, сам суверен може зруйнувати демократію.

Протилежний варіант дискредитації демократії засобами демократії, коли за умов нерозв'язаних проблем на політичну арену виходить політична сила зі сповідуваною ідеологією, яка досить примітивно тлумачить існуючі проблеми і пропонує спрощені способи їх вирішення. Це – популізм. «Як ідеологія він апелює до найбільш невдоволених людей, до їх волі та інтересів в їхньому протистоянні з політичними елітами. Популізм уникає формулювання серйозних програм та пропозицій, заснованих на раціональній аргументації, звертається до емоцій, висуває обіцянки, які завідомо не можуть бути виконані [23]. У технологічному розумінні він виступає інструментом маніпулювання людської свідомості, оскільки не надає пропозицій щодо дієвих засобів вирішення чинних проблем. Однією з головних передумов набуття популізмом популярності серед виборців є нездатність влади виконувати вказані завдання. Далі активно відбувається процес її подальшого відчуження від народу. Зростає «недовіра, яка посилюється нескінченними обіцянками всіх політиків, котрі дивляться на політику як на вид спорту і намагаються перемагати, а не вирішувати проблеми. Вони обіцяють все більше і більше, а виконують з обіцяного все і менше і менше» [23]. Популізм набуває найбільшого розповсюдження саме у перехідні періоди, коли серед виборців поширений попит на швидке вирішення суспільних справ. Зрозуміло, що нічого при цьому не вирішується. Натомість апатія, дезорієнтованість і тотальне розчарування людей щодо політики дедалі суттєво збільшуються.

Проблеми відчуження є наслідком ще деяких процесів, які відбуваються у сучасній політиці. Про них ішлося на XXIII Всесвітнього конгресу Міжнародної асоціації політичної науки в Монреалі. Внаслідок значної

диференціації політичних, соціальних та економічних систем в країнах світу суттєво ускладнюються механізми здійснення управління суспільними справами. Повноцінне здійснення управлінських функцій потребує глобального, всеохоплюючого та багаторівневого підходу: від місцевої громади до міжнародного співтовариства. Різноманітність цінностей, поглядів і форм поведінки, виявлених окремими особами і групами, створює широкий попит на їх включення та участь у політичному житті. Водночас наголошено на зростанні ризику, що демократична якість політичних систем буде погіршуватися в результаті зростання впливу і здібності приймати рішення з боку техніко-адміністративних та технократичних експертів [60]. Тобто, нагальним є питання про збільшення форм і, головне, обсягів повноцінної участі громадян у політико-владних процесах, інакше існує реальна загроза їх політичного відчуження.

Ще одна проблема пов'язана з процедурою голосування. Але вона є простою лише на перший погляд. Насправді тягне за собою набагато складніші наслідки. Американський політолог Е. Тоффлер ще у 1980 р. зазначав, що політична система навіть у тогочасному вигляді не відповідала принципам постіндустріального суспільства. Зокрема, вся система влади, побудована на засадах представницької демократії, є застарілою. Вона неспроможна повноцінно виконувати владні повноваження в сучасну епоху. Це зумовлюється її організаційної і функціональної громіздкості, недостатньої оперативності щодо реагування на зовнішні виклики. Крім того, між виборцями та їх обранцями й владним посадовцями немає хоч якихось комунікативних механізмів для спілкування. Громадяни залишаються фактично відчуженими від політичних процесів. Ну а далі представники влади можуть діяти на власний розсуд і не виконувати своїх передвиборчих обіцянок. А змінити щось можна лише на наступних виборах, а в період між виборами такої змоги немає. Тому застарілість системи представницької демократії зумовлена відсутністю будь яких інструментів зворотного зв'язку між владою і громадянами. Тобто, громадяни позбавлені можливості не те, що

впливати на владу, а навіть контактувати з нею. У свою чергу це породжує стан, коли неможливо з'ясувати ставлення народу до ухвалених політичних рішень. А це тягне за собою постановку питання про легітимність системи влади і представницької демократії загалом.

Найбільш загрозованими для демократії є тенденції, пов'язані з зі станом відчуження суспільства від політики внаслідок вище вказаних обставин. Причому немає навіть формальних підстав говорити про порушення прав людини, оскільки все виглядає ззовні демократично. Тому можна констатувати факт певної кризи демократії в сучасних умовах. І на цьому починають грати авторитарні правителі, доводячи її неефективність як такої. І навпаки, підкреслюють переваги свого стилю правління.

Засобом подолання такого стану є розроблення механізмів широкого залучення громадськості до політичних процесів і та участі у реалізації владних рішень. На думку автора, для вирішення зазначених проблем найбільш доцільними й адекватними для застосування є такі заходи. Насамперед це збільшення можливості такого інструменту прямої демократії як референдум. Як форма висловлення громадської думки та як спосіб схвалення важливих нормативних актів та політичних рішень референдум є надбанням якоїсь однієї нації, а є здобутком усього людства. Загальносвітова політична практика його використання стверджує, що цей інститут народовладдя має загальнолюдську цінність, а тому його використання в будь якій країні є важливим засобом розбудови і зміцнення демократії. Також не викликає жодного сумніву, що цей інститут може стати важливим і ефективним інструментом впливу на органи державної влади та місцевого самоврядування. В сучасній Україні внаслідок відсутності відповідного законодавства він не може бути застосований. Та ще й в умовах збройної агресії та військового стану він взагалі не може бути проведений, (втім, як і вибори). Але ж не означає, що не варто вдосконалювати основні принципи його проведення. Особливо актуальною є розробка механізмів місцевих референдумів, кола питань, яких вони мають стосуватися.

Референдум є класичним зразком прямої демократії. У сучасному світі інституту референдуму належить важлива роль як процесу, за допомогою якого громадяни певної країни мають змогу висловити свої думки стосовно певного питання шляхом всенародного голосування. Певні країни вже в новітній історії саме за допомогою інституту референдуму пройшли демократичну трансформацію (Іспанія, Греція, Чилі, Південна Африка, Бразилія). Більшість країн активно користується всенародними голосуваннями для внесення змін у свої конституції, задля вирішення важливих питань загальнонаціонального характеру.

Крім загальнонаціональних референдумів, активно застосовуються місцеві. Інститут місцевих референдумів встановлено у конституційних актах більшості країн Євросоюзу. Також відповідні положення у країнах ЄС регламентується законодавством про місцеве самоврядування. Зокрема, в таких країнах як Бельгія, Данія, Естонія, Ірландія, Литва, Люксембург, Нідерланди, Швеція результати місцевих референдумів мають виключно консультативне значення, а в таких державах як Болгарія, Франція, Іспанія – імперативне. Як правило, на місцеві референдуми виносяться питання, віднесені виключно до компетенції місцевого самоврядування і питання, пов'язані з переглядом меж адміністративно-територіальних одиниць. У всіх країнах на місцеві референдуми не виносяться питання, віднесені до загальнодержавної компетенції.

Референдуми можуть бути ініційовані як органами влади, так і безпосередньо громадянами. Референдуми мають досить складну класифікацію. Це зумовлюється тим, що його предмет «змінюється у широких межах. У багатьох країнах цей процес застосовується лише до найголовніших конституційних змін або виключно важливих питань, у вирішенні яких публічна консультація є чи не єдиним способом. Членство в Євросоюзі, зміни виборчої системи, відокремлення або найголовніші зміни у формі правління можуть бути очевидними прикладами» [28, с. 26]. Отже, основними види предметів референдумів є такі. «Конституційні питання: поправки до

конституції, зміни у політичних інституціях, формах урядування, основних законах». «Договори та міжнародні угоди: усі угоди між державами, наднаціональними організаціями, незалежно від того, є такі референдуми конституційно обов'язковими чи ні». «Суверенітет: референдуми з територіальних питань, питань національного самовизначення, перехід до авторитаризму, федерації, відокремлення». «Публічна політика: референдуми з важливих суспільних питань, разом із дорадчим голосуванням з урядових пропозицій, скасувальне голосування публічних законів, громадянські ініціативи» 28, с. 27].

Референдум як форма прямої демократії служить одним із найголовніших механізмів забезпечення гласності управління суспільством, інформованості населення. Його розвиток пов'язаний з посиленням засад самоорганізації громадян, зростанням соціально-політичної ініціативи. Слід відзначити, що референдум як інститут народовладдя здійснює важливі соціальні функції: по-перше, це один із найголовніших способів реалізації народного суверенітету, легітимації рішень влади, який може здійснюватися або шляхом прийняття законів методом всенародного голосування, або ж підтвердженням рішень державної влади; по-друге, за допомогою інституту референдуму громадяни мають право ініціювати проведення всенародного опитування з питань, які будуть пов'язані з їхньою проблемою; по-третє, інститут референдуму є одним із способів формування думки громадян, яка має значний вплив на визначення політичного напрямку внутрішньої та зовнішньої політики держави; по-четверте, саме за допомогою інституту референдуму суспільство може оскаржити рішення органів державної влади, місцевого самоврядування. Тобто це один із способів вираження незадоволення владним рішенням.

Процес демократизації системи народовладдя безпосередньо пов'язаний з проявом у правовій системі нових інститутів прямої демократії, зокрема, у системі місцевого самоврядування. Значні перспективи мають петиції як форми громадської ініціативи у системі місцевого самоврядування.

Особливості таких звернень полягають у тому, що вони відображають колективну волю територіальних громад різних рівнів стосовно актуальних проблем їх життєдіяльності. За своїм значенням петиції можна прирівнювати до звичайних індивідуальних звернень. Їх подання та розгляд доцільно виділити в окремий процес. Є потреба розробки спеціального нормативного акту, в якому необхідно розкрити основні ознаки колективних та індивідуальних звернень, їх види, порядок внесення та реагування на відповідні пропозиції. При цьому необхідно передбачити особливу процедуру розгляду таких звернень на засіданнях представницьких органів місцевого самоврядування. На них обов'язково мають бути запрошені представники громадських груп, які ініціювали ці звернення. При цьому виборні органи обов'язково мають дати пояснення щодо приймання чи незгоди щодо внесення до порядку денного сесій цього питання. Відсутність відповідних норм негативним чином позначаються на відносинах органів місцевого самоврядування з їх виборцями. Посадові особи часто ігнорують такі звернення, чим просто ліквідовують засади самоврядування.

Ще одним важливим аспектом зміцнення засад сучасної демократії у контексті забезпечення принципів народовладдя є застосування нових механізмів обрання і контролю за діяльністю органів влади. Йдеться про електронну демократію (е-демократію). Один із перших дослідників цього явища американський учений Стівен Кліфт визначив його як процес, пов'язаний з використанням інформаційних технологій для розширення можливостей кожного громадянина щодо політичної участі» [53]. Е-демократія як теоретична категорія і практичне явище є досить складним і багатоаспектним поняттям. Його доцільно розглядати принаймні у двох інтерпретаціях. «Говорячи про е-демократію у вузькому розумінні, мають на увазі застосування ІКТ для забезпечення прав громадян. Тут мається на увазі виключно технологічна сторона цього питання. Тобто, використовуючи своє законне право на отримання певної довідки, громадянин може звернутися до інстанції письмово, а може, наприклад, користуючись електронною поштою.

Е-демократія у широкому розумінні передбачає залучення громади за допомогою сучасних інформаційних технологій до вирішення різноманітних суспільно-політичних завдань. Під час транслявання засідання в Інтернеті кожен зацікавлений може висловити своє ставлення до рішень ради, виступів депутатів, і відтак – вплинути на позицію органу влади» [15, с. 5].

В умовах, коли традиційні політична система представницької демократії втрачає позиції й авторитет внаслідок організаційної і функціональної анахронічності, саме інститути електронної демократії набувають більшої ваги і значення. Широке застосування сучасних інформаційно-комунікаційних технологій надає політичним процесам, діяльності влади більшої транспарентності, мобільності. Комунікації громадян з владою за допомогою цих технологій створюють для них ширші перспективи щодо участі в обговореннях проблем громадського життя, впливу на підготовку та ухвалення владних рішень, проведення виборів органів влади і посадових осіб різного рівня, подальшого контролювання їхньої діяльності шляхом голосування для оцінки їхньої діяльності. Саме в такий спосіб, на думку автора, забезпечується більш ефективний і дієвий зворотній зв'язок між владою і суспільством.

Невід'ємним складовим механізмом системи електронної демократії має бути електронна участь. Її значущість відзначається у щорічних Оглядах ООН з питань електронного урядування. Вона характеризується як процес «залучення громадян за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій до участі в політиці і прийнятті рішень для того, щоб зробити державне управління спільним і дорадчим, а також для досягнення загальнозначущих цілей» [59]. Рівень такого залучення громадян взагалі, на думку авторів Огляду, визначає соціальну спрямованість електронного урядування. Тобто, електронна участь робить електронну демократію дійсною демократією. Інакше все перетвориться на просте надання окремих послуг і консультацій тільки в електронному режимі.

Електронна участь може реалізовуватися через різні форми електронного волевиявлення громадян. Це можуть бути голосування стосовно різних питань життя суспільства як на загальнонаціональному, так і на місцевому рівнях. Найпростішою його формою є «організація голосування через світову мережу. Це спосіб, який вимагає лише чисто технічних рішень, таких як ідентифікація виборця, захищені протоколи даних та моніторинг ходу голосування». Зазначений С. Кліфт запропонував «один з варіантів подібного голосування – виборцю надсилається електронною поштою бюлетень (або його аналог). За цим бюлетенем виборець або дзвонить на вказаний у ньому номер (він може бути одноразовим, подібна можливість цифровими протоколами дозволяється), де залишає повідомлення про свій вибір, або ж голосує цим бюлетенем через захищене з'єднання через Інтернет, надсилаючи свій цифровий підпис» [15, с. 18].

При впровадженні форм е-демократії не варто відмовлятися від інститутів і принципів представницької демократії. Все така основну підготовчу роботу щодо розробки проектів владних рішень мають здійснювати фахівці у відповідних галузях. Певні рішення, які потребують спеціальних знань мають ухвалювати обрані представники. Тому представницьку демократію необхідно поєднати з елементами прямої демократії, але вже на основі застосування сучасних інформаційно-комунікативних технологій. Громадяни отримують змогу обговорювати і вирішувати проблеми громадської життєдіяльності в режимі он-лайн, перебуваючи в будь-якому місці. Крім того, виборці можуть висловлювати довіру чи недовіру своїм обранцям у так званому режимі реального часу. Знімається проблема часових обмежень, коли виборці оцінюють свого представника лише на наступних виборах. Вимірювання рівня довіри можна здійснювати постійно. Тобто, забезпечується постійно діючий контроль за діяльністю народних обранців. Їм вже буде важче дезінформувати виборців щодо своєї діяльності. У разі незадоволення діяльністю депутатів можна ініціювати процедуру їх відкликання також в он-лайн режимі.

Тобто, представницькі виборні органи влади зберігаються, але з наданням громадськості реального права контролювати їх дії не ситуативно, а в постійно діючому режимі.

Втілення принципів та інструментів електронної демократії виявляє цілий ряд переваг щодо ефективності функціонування системи влади та її взаємодії із суспільством. Зворотній вплив суспільства також набуває більшої результативності. Це проявляється у таких процесах.

«Посилення співпраці акторів політики з приводу використання актуальної для всіх сторін інформації. Постійне збільшення інновацій і здатності щодо реагування на потреби користувачів. У майбутньому уряди стануть все більше використовувати інтегровані послуги. Відбувається прискорений розвиток суспільного ринку ідей. Інтернет стає справді громадським ринком, на якому громадяни можуть спільно використовувати успіхи й вивчати помилки для поліпшення демократії (он-лайнкові дебати, протести, муніципалітети, голосування, петиції).

Відкритість прискорюватиме процеси з покращення демократії (поки що стосується до розряду очікувань, а не чинних правил). Стрімко зростають інвестиції в електронні уряди (інвестиції в цю галузь приводять до серйозного заощадження коштів). Найближчим часом зросте кількість е-лідерів. Істотне зниження витрат на здійснення демократичних процедур. Зниження витрат на інтерактивні форми взаємодії з громадянами, що дозволяє органам державної влади більш повно враховувати думки різних соціальних груп при прийнятті рішень.

Залучення громадян до прийняття рішень на більш ранніх стадіях і в більш тісній формі. Залучення суспільних груп громадян з обмеженими можливостями, яким складно забезпечувати свої громадські права за «традиційними» формами демократичної участі. Зміцнення довіри громадян до держави за рахунок іміджевих функцій нових комунікаційних каналів, створення у громадян ілюзії участі в прийнятті рішень» [15, с. 42-43].

Отже, подолання відчуження народу від влади пов'язане із застосуванням засад народовладдя. Громадянам мають бути надані більші можливості впливу на владу, ухвалення владних рішень, контролю за діями владних колегіальних органів та посадових осіб. Сучасні інформаційно-комунікативні технології надають значні можливості для здійснення цих прав.

3.2. Консолідована демократія як стратегічна мета

Серед багатоманітності напрямів вдосконалення інституту демократії важливою стратегічною метою у цьому процесі є формування консолідованої демократії. Численні трансформаційні процеси у посттоталітарних і, зокрема, постсоціалістичних країнах не завжди призводили до остаточного закріплення стабільної демократії. Однією із передумов такого стану було те, що суто політичні зміни не узгоджувалися і не поєднувалися зі змінами в інших сферах суспільного життя: економічній, соціальній, ідеологічній. На думку іспанських політологів Х. Лінца та А. Степана [29], побудова консолідованої демократії загалом є найбільш бажаним результатом процесів демократичних трансформацій. Інакше демократія буде носити формальний характер, набуде ознак різних видів псевдодемократії і буде викликати у громадян апатію і негативну реакцію стосовно своїх можливостей впливати на політичні процеси і насамперед на здійснення влади. «Закріплення та стабілізація демократичних інститутів стали на сучасному етапі критеріями рівня демократичності перехідної країни. У такому випадку консолідацію демократії необхідно розглядати не лише як один із етапів демократичного транзиту, але й конкретний суспільно-політичний стан країни, який визначає подальший напрям демократичного» [26, с. 70].

За умов консолідованої демократії мають відбуватися вільні конкурентні вибори, за результатами яких переможець не монополізує владу у повному обсязі, а той, хто програв має право на легальну опозицію та контроль за діяльністю влади. Стиль здійснення влади обов'язково має бути

демократичним, тобто, з обов'язковим дотриманням прав людини та опозиційних політичних сил. Правова держава є нормативною основою консолідованої демократії. Всі політичні інститути в країні мають бути повністю демократичними. Навіть незначний відхід у бік лібералізованого авторитаризму дає всі підстави говорити про відсутність консолідації демократії у певній країні.

Найбільш розгорнуту характеристику консолідованої демократії дали зазначені вчені Лінц і Степан. Вони відмовилися від її занадто розширеного тлумачення, віддавши перевагу більш звуженому, тобто, «такому, що сполучає поведінкові, позиційні та конституційні виміри». Згідно такого підходу вони визначили її як «політичний режим, за якого демократія як складна система інститутів, правил та впорядкованих стимулів і засобів стримування стала «єдиною грою в місті («the only game in town»)» [29, с.196]. Якщо докладніше розкрити зміст функціонування консолідованої демократії, як зазначали іспанські політологи, його забезпечують такі механізми. Насамперед «жодна значна політична група не робить серйозних спроб усунути демократичний режим або сприяти внутрішньому чи міжнародному насильству». Стабілізація демократії забезпечується, коли «навіть перед лицем суворих політичних та економічних криз переважна більшість населення переконана, що жодна інша зміна може бути забезпечена лише у межах параметрів демократичних процедур» [29, с.196]. У консолідованій демократії у всіх політичних акторів і рядових громадян є чітке розуміння, що будь яка проблемна ситуація, включаючи значні політичні конфлікти, може бути розв'язана лише в рамках конституційно-правових норм. Як висновок вчені відзначили, що «з консолідацією демократія стає встановленою та глибоко закоріненою у соціальному та інституційному житті, а також у політичних розрахунках» [29, с.196]. Тобто, нікому з політиків навіть на думку не спадає відійти від демократичних процедур навіть для ситуативного успіху чи реалізації необхідних для суспільства цілей.

Серед провідних механізмів, пов'язаних з формуванням консолідованої демократії є забезпечення стабільних засад функціонування її основних інститутів. Особливе значення мають такі. Проведення демократичних виборів із забезпеченням усіх демократичних прав учасникам виборчих процесів. Створення умов, коли партія, яка перемогла не має абсолютної монополії на владу, а та, яка програла, може створити легальну опозицію і контролювати дії правлячої. Ну і вагоме місце надається поведінковим та позиційним механізмам. Всі політичні актори чітко усвідомлюють потребу розв'язання потенційних суперечностей і навіть конфліктів лише на засадах конституції та встановлених нею демократичних норм і процедур. Щоправда, як можна помітити, ці характеристики не носять конкретного характеру. Досить багато положень носять досить суб'єктивний характер. Дійсно, важко встановити необхідний рівень свідомості. Це потребує тривалого періоду відповідного виховання.

Враховуючи такі обставини, визначені більш широкі підходи щодо будови стабільних засад консолідованої демократії. Це важливо, оскільки її невід'ємною характеристикою є незворотність демократичної трансформації. В світі траплялося і зараз є багато випадків повернення до авторитаризму після певних демократичних експериментів. Політологи А. Лінц і А. Степан сформуvalи свою модель, спираючись на досвід Іспанії, де демократичний перехід у післяфранківський період мав складний і неоднозначний характер. Тому вони усвідомили потребу визначити широке тлумачення механізмів демократизації. Тобто, взяти до уваги не лише її суто політичні аспекти. Насамперед вчені спиралися на основні засади поліархії, запропоновані Робертом Далем, (вони були проаналізовані у попередньому розділі). Базовими основами були позначені громадянське суспільство і правова держава. «Під громадянським суспільством ми розуміємо арену державного устрою, на якій самоорганізовані та відносно незалежні групи, рухи та окремі особи намагаються артикулювати цінності, створювати асоціації й об'єднання та просувати свої інтереси» [29, с.198]. Сюди належать громадські організації

і рухи, об'єднання на основі спільної фахової діяльності, профспілки, бізнес-групи тощо. Громадянське суспільство тісно взаємодіє із політичним суспільством. Це – «арена, на якій політичні сили змагаються за законне право здійснювати контроль за публічною владою і державним апаратом» [29, с.196]. Змагання між ними здійснюється на засадах відкритої, мирної цивілізованої конкуренції. Громадянське і політичне суспільства взаємно підтримують і контролюють одне одного. Тут і застосовується система стримувань і противаг.

Правова держава також є основоположною засадою стабільної демократії. «Вона є найважливішим, безперервним та визначеним шляхом, яким обраний уряд, і державна адміністрація підпорядковуються мережі законів, судам і нормам громадянського суспільства, які не тільки перевіряють нелегальні тенденції в державі, а й створюють взаємопов'язане плетиво механізмів, що вимагають прозорості і підзвітності» [29, с. 200]. Формування цього інституту пов'язане з процесами розширенням соціальної бази і демократичних засад держави, розвитком права як універсального регулятора суспільних відносин. Правова держава стала своєрідною відповіддю на потребу звільнення людини з-під державної сваволі держави та створення правових механізмів для реалізації людиною свого потенціалу.

Верховенство права є провідним і вихідним принципом правової держави. Право має пріоритет над державою. Держава є лише механізмом реалізації норм права, забезпечуючи на їх основі управління суспільством. Первинність права може бути реалізована, коли в суспільстві діє загальна підвладність законові. Але, насамперед, вона стосується державних органів та посадових осіб. Державна влада здійснюється чітко в межах закону. Цей принцип відображається у такій формулі: «громадянам дозволено все, що не заборонено законом, державі дозволено те, що визначено законом». Закон неодмінно повинен відповідати принципам гуманності і справедливості. Його дія безпосередньо спрямовується на захист прав і свобод громадян. Щодо них не допускається ніякого обмеження іншими законами. Внутрішнє

законодавство правової держави відповідає також міжнародним стандартам прав людини. Зміст законів правової держави складають також механізми, гарантії захисту і практичної реалізації прав і свобод людини. Він також включає обов'язки громадян щодо здійснення цих прав і свобод іншими. У правовій державі суверенітет народу не означає його необмежену свободу. Особа, суспільство і держава несуть взаємну відповідальність за свої дії. У правовій державі важлива роль належить судам, які мають бути незалежними. Оскільки саме їм належить виключне повноваження тлумачити норми права і застосовувати до практичних ситуацій

Особливо варто відзначити економічні підвалини формування консолідованої демократії. Як свідчить практика демократичних переходів, саме економічні проблеми часто стримують закріплення її основ. Економічні негаразди викликають недовіру громадян до демократії. Консолідована демократія не пов'язана з домінуванням якоїсь однієї економічної моделі, чи то командної чи то ринкової. «Сучасні консолідовані демократії вимагають низку досконалих та прийнятних норм, інститутів і правил, сукупність яких ми називаємо «економічним суспільством», яке є посередником між державою і ринком» [29, с. 202]. Тобто, потрібне гармонійне і збалансоване поєднання ринкової економіки з приватною власністю і вільною конкуренцією та елементами державного регулювання економіки, коли держава бере активну участь у справедливому розподілі національного доходу. Тобто, у сучасних умовах правова держава має обов'язково соціальною. Соціальною називається держава, яка забезпечує достойний рівень життя своїм громадянам на основі визначених стандартів рівня життя.

Консолідована демократія також характеризується належним рівнем організації влади та високим професіоналізмом функціонування її органів. Головним показником демократії, зрозуміло, є законодавча влада, процедура її формування. Але окремим важливим механізмом владної системи є виконавча влада. Вона формується у більш закритому режимі. Тому значна увага приділяється інструментом її формування. Також важливим аспектом

виконавчої влади є управлінський апарат, який складається з позаполітичних управлінців-виконавців. Демократія працюватиме набагато ефективніше за наявності підготовленого бюрократичного апарату. Як уже було зазначено однією з провідних функцій демократичної влади є реально забезпечені права людини «Для захисту прав своїх громадян і надання їм інших послуг демократичний уряд потребує можливості ефективно користуватися своїм правом на монополію законного застосування сили на своїй території. Держава може примусово застосовувати оподаткування на оплату поліції, судів та основних служб. Сучасна демократія відтак вимагає ефективної здатності управляти, регулювати та стягувати податки на користь держави. З цією метою вона вимагає функціонуючого бюрократичного апарату, який був би зручний для демократичного урядування» [29, с. 201]. Бюрократію доцільно визначити як спеціально організовану ієрархізовану структуровану систему органів і посад, які професійно виконують свої посадові функції, пов'язані з реалізацією владно-управлінських рішень у практичному житті. Демократія потребує повсякденної копіткої роботи з упровадження демократичних принципів.

Важливою складовою теорії і практики консолідованої демократії є ціннісний аспект. В його основі лежить суспільний консенсус щодо демократії як єдино можливої засади розвитку держави у прогресивному спрямуванні, щодо визнання демократичних норм як єдино можливих механізмів розв'язання суперечностей і конфліктів. У більш розгорнутому вигляді ціннісна складова містить такі положення. «Соціальна довіра як основа згоди у суспільстві, де люди довіряють один одному і не бояться взаємодіяти з незнайомими людьми. Довіра виступає гарантією того, що угода не буде зірвана, «друга сторона» виконає взяті на себе зобов'язання. Індивідуалізм і відчуття контролю над власним життям як переконаність у тому, що всі індивідуальні зусилля будуть виправдані і окупляться. Тобто, коли індивід переконаний, що здатний домогтися успіху, спираючись на свої усвідомлені рішення і дії, він мотивований старанно працювати, інвестувати у власне

майбутнє, впроваджувати інновації. Громадянська і політична активність як участь у політичному і громадському житті в місцевих громадах, що дозволяє індивіду не просто відчувати себе «потрібним», а й виробляє відчуття «спільної справи» [19].

І, нарешті, ключовою визначальною ознакою консолідованої демократії є стиль політичної діяльності, зокрема, здійснення влади. «Потенційно складні наслідки демократії стають досяжними, лише коли політичні курси та рішення будуть аргументовані, обговорені та запроваджені політичними лідерами» [29, с. 210]. Тобто, інститути демократії мають працювати у системі демократичних відносин і демократичного режиму, які у свою чергу базуються на визнанні демократії єдино можливим правилом гри.

Консолідована демократія є досить показовим критерієм для аналізу країн, які здійснюють демократичні трансформації. Вона визначається як певний бажаний результат або як проміжний етап таких трансформацій. Політологи Х. Лінц і А. Степан використовували цю категорію для аналізу посттоталітарного переходу в Іспанії (середина 1970 х – 1980 рр.). Тобто, можна відзначити, що вона є цілком придатною для дослідження трансформаційних процесів у багатоскладових фрагментованих суспільствах, в яких певний час немає згоди щодо демократичних пріоритетів. Тому, на думку автора, вона є достатньо адекватною для використання аналізу політичних процесів сучасної України.

Про політичну систему сучасної України говорити досить складно, тому її нинішня історія розділилася на до і після початку збройної агресії. До агресії ми констатували факт, що Україна є типовим варіантом країни перехідного типу. Процеси демократизації не набули незворотних форм. Періодично траплялися окремі випадки відновлення авторитарного стилю правління. Конфліктність була обов'язковим супутником усіх політичних протистоянь. Була відсутність згода щодо демократії. Більше того, значна частина наших громадян вважали саме демократію причиною корупції, дезінтеграції суспільства. Серед міжнародних пріоритетів значне місце займала орієнтація

на Росію. Навіть після початку гібридної війни та окупації Криму у 2014 році ситуація змінилася незначним чином. Зовнішньополітична спрямованість на Росію залишалася певним трендом серед окремих політиків та громадян.

Тип політичної системи, властивий для України, більшістю фахівців визначався як кланово-олігархічний. Так, за визначенням О. Бабкіної, «Це система, в якій влада зосереджена в руках вузького кола осіб (олігархів), які пов'язані між собою неформальними відносинами». «Основні риси кланово-олігархічної політичної системи: нерівність доступу до ресурсів влади, використання неправових засобів зміцнення впливу (корупція); наявність особистих зобов'язань та общинної солідарності між «патроном» та «клієнтом»; відсутність демократичних форм зв'язку між владою і громадянами» [34, с. 177]. У такій системі соціально-політичний статус обумовлюється наближенням до владних органів. Усі політичні інститути, включаючи опозиційні політичні сили, також представляють кланові інтереси. Політична боротьба є лише імітацією конкуренції. Насправді все зводиться до протиборства за доступ до ресурсів. Кланово-олігархічна система мала наслідком створення патронажно-клієнтських відносин між владою і суспільством, коли держава виконує роль такого собі патрона щодо надання народу окремих послуг в обмін на лояльне ставлення та підтримку на виборах.

Але загалом ситуація після 2014 року почала змінюватися. Значно посилилася громадсько-політична активність. Створюються принципово нові форми такої активності. Наприклад, волонтерство, аналогів якому немає в жодній країні світу. Громадяни стали набувати чіткого усвідомлення, що саме їхня самодіяльність створить принципово нові реалії в нашій країні. Але відсутність консенсусу серед політиків щодо напрямів зовнішньої і внутрішньої політики часто зменшувала роль громадської активності. Російська збройна агресія суттєво змінила ситуацію в нашій країні. Створилася принципово нова політична реальність. «Громадяни остаточно позбавилися ілюзій щодо неї як можливого партнера, зокрема, у контексті реалізації її політичних цінностей. Також настало чітке усвідомлення втілення

принципів суспільного консенсусу і соціальної довіри, які мають стати запорукою перемоги та остаточної побудови стабільної демократії в Україні» [43, с. 78]. Відбулися важливі зміни у свідомості українців, пов'язані з ціннісною складовою. «Суспільство усвідомило нагальну потребу суспільного консенсусу і соціальної довіри як важливих запорук перемоги. А перемога, у свою чергу стане передумовою вже нової країни з демократичним типом політичної системи, політичної культури з відповідним набором політичних цінностей» [43, с. 78].

Отже, напрями вдосконалення інституту демократії є досить різноманітними і пов'язані з потребою протистояти загрозам, які несуть йому реалії сучасного суспільства. Підвищення професійних вимог до сучасної політики призвело до стану, коли всі політичні справи почали вирішуватися вузькими колами експертів, інших фахівців. Власне вся політика потроху почала зводитися до організації виборчої кампанії. А на суспільство покладається лише право проголосувати на виборах. До того ж такі фахівці вже навмисно моделюють ситуацію і нав'язують думку виборцям про небов'язковість голосування. Підтекст такий, що чим менше людей прийдуть на виборчі дільниці, тим простіше визначити результати виборів.

Внаслідок таких процесів влада, втім як і вся політика зосереджується в руках незначної кількості людей, в тому числі представників експертного середовища. Вони не лише формують виборчі програми, але й фактично громадську думку. Тому імпульсом для подальшого розвитку демократія має стати розширення простору для громадської участі. Поки що слід говорити про застосування такої практики на місцевому рівні. Тут мають бути використані всі можливі форми. Насамперед йдеться про форми прямої демократії. Найбільш важливою серед них є референдум. Причому, на думку автора, більше значення слід надавати саме місцевим референдумам. Але тут потрібно бути обережним при формулюванні питань. Так, наприклад, місцеві референдуми в окремих регіонах України, хоча і не мали юридичних наслідків,

але сприяли розвитку сепаратистських настроїв і тенденцій в цих регіонах. Тому акцент слід робити саме на питаннях місцевого значення .

Серед інших форм громадської активності слід визначити діяльність органів самоорганізації населення за територіальним принципом, обов'язкові регулярні звіти місцевих депутатів та посадових осіб, збори виборців, звернення або петиції виборців. При цьому вони обов'язково мають розглядатися на сесіях органів місцевого самоврядування. Принциповою новацією щодо громадської участі мають стати різні форми електронної демократії та електронного голосування. За їх допомогою доцільно хоча б частково обирати депутатів місцевих органів влади, надавати їм оцінку та за потреби відкликати їх. Також необхідно створити широкі он-лайн платформи для обговорення актуальних проблем життя територіальних громад в режимі реального часу. Саме такі заходи мають зміцнити основи народовладдя в сучасній демократії.

Наслідком таких процесів має стати побудова консолідованої демократії. Така система є актуальною передусім для країн з багатоскладовим суспільством. Тут важливо вирішити два важливих завдання: забезпечити стабілізацію демократичних інститутів та організаційному, функціональному та нормативному рівнях; а також створити чітку усвідомленість у громадян, що демократія є єдиною можливою формою організації суспільного життя. Незважаючи на всі її недоліки.

ВИСНОВКИ

Демократія як інститут, який базується на засадах пройшов тривалу історію свого становлення. Вже у часи Стародавніх Греції та Риму були закладені не лише перші форми демократії, але й визначені певні тенденції для їх подальшої реалізації. Йдеться про пряму та безпосередню форми демократії.

В епоху Просвітництва зазначені форми демократії набули свого обґрунтування у теоріях тодішніх політичних мислителів Дж. Локка, Ш.-Л. Монтескьє, Ж.-Ж. Руссо. Вони розробили теорії прямої демократії та розподілу влади. Незважаючи на певну затеоретизованість, саме ці теорії стали базою для подальшої розбудови демократії. Також у той час відбувається становлення практичних інститутів демократії, а саме системи парламентаризму, а також розподілу гілок влади і пов'язаної з нею механізмів стримувань і противаг.

У Великобританії інститут парламентаризму пройшов тривалу історію свого становлення, його демократизація повністю збігалася з демократизацією виборчої системи в країні. Система парламентаризму відповідає представницькій моделі демократії. Незважаючи на її певні недоліки вони зберігає свою значущість як провідний інститут демократії.

У США конституцією держави одразу був закладений механізм розподілу влади між президентом і законодавчою владою. Він пройшов випробування часом і довів свою життєздатність.

В сучасній політиці склалися дві моделі демократії: представницька і пряма. Вони обидві є достатньо поширеними. Серед наукового середовища та в громадській думці більш доцільною вважається представницька модель. Оскільки, на думку більшості, саме представницькі органи спроможні забезпечити справжні демократичні принципи. Натомість пряма демократія заперечує реальне народовладдя натомість створює систему охлократії. Весь народ не може здійснювати управління. Тому система представництва є більш професійною і запобігає охлократизму.

Проте в нинішній ситуації і представницька модель створює чимало проблем. Одна з них полягає в тому, що народ фактично є усунутим від політичних процесів. Дуже сильні позиції починають займати різноманітні політичні експерти. А громадяни тільки голосують, делегуючи тим самим право певній політичній силі представляти свої інтереси на найближчі 4-5 років. Але у міжвиборчий період політики залишаються фактично безконтрольними. Тому для відновлення реального народовладдя необхідно встановити механізми такого контролю.

Сучасні інформаційно-комунікаційні технології надають можливості для впровадження таких технологій. Через мережу інтернет є можливість проголосувати на виборах в будь-якому місці свого перебування. Така система буде більш демократичною і створить умови для справді вільного волевиявлення. Також у сучасних умовах фактично немає механізмів відкликання депутатів, якщо вони не виконують своїх обіцянок. Точніше така система є, але вона досить громіздка, яку запровадити на практиці майже не можливо. Відкликання за допомогою нових технологій є більш реалістичним. На основі нових ІКТ також можна створити он-лайн платформи, на яких громадськість може у постійно діючому режимі обговорювати актуальні проблеми, реалізовувати своє право впливу на ухвалення різних політичних рішень. Але представницькі органи мають залишитися як професійні політики.

Для сучасної України, незважаючи на збройну агресію, питання поглиблення демократичності політичної системи залишається актуальним. Для цього необхідно вдосконалювати виборчу систему. Оскільки саме вибори є найбільш показовою характеристикою демократії. Тому тут доцільне використання елементів електронної демократії. У більш широкому плані найбільш адекватною для використання є система консолідованої демократії. Вона довела свою життєздатність у країнах перехідного типу з багатоскладовим суспільством. Тим більше в ситуації збройної агресії в країні склався достатній рівень консенсусу щодо демократії як безальтернативного типу політичного режиму і політичної системи.